

Η ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ (1610)

Ἡ ἐκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ τοῦ 1610, ποῦ δημοσιεύω παρακάτω, ἔχει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης στὴν περίοδο αὐτή. Ὅλες οἱ ἐκθέσεις τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν καὶ τῶν Δουκῶν, παρ' ὅλο ποῦ ἔχουν τὸν ἴδιο περίπου σκελετό, γιὰτι μιλοῦν γιὰ τὰ ἴδια σχεδὸν ζητήματα, δίνουν καινούρια, ἄγνωστα μέχρι σήμερα, ἱστορικὰ στοιχεῖα.

Ἡ ἐκθεση τοῦ Βενιέρ στὴν ἀρχὴ κάνει μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγή, σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυσή καὶ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ «Βασιλείου τῆς Κρήτης» ἀν καὶ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἱστορικὲς πηγές, ἔχει τὴ σχετικὴ τῆς ἱστορικῆς ἀξία. Ἀναφέρει ποῦς ἦταν ὁ πρῶτος Δούκας τῆς Κρήτης, ποιά ἦταν τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς θητείας του, πόσους σύμβουλους εἶχε, πότε ἰδρύθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου καὶ τῶν Ρετούρηδων. Μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὶς ἀποικίες ποῦ ἔστειλε ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ὡς καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ τὴν καταστολὴ τῆς ἀπὸ τὸν Ντάλ Βέρμε.

Σχετικὰ μὲ τὴ Δικαιοσύνη ἀναφέρει πῶς καὶ ἀπὸ ποιοὺς ἀπονέμεται. Ἐξαιρεῖ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ ποῦ «σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο».

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφή τῆς σιτοδείας ποῦ παρουσιάστηκε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας του καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει πηγαίνοντας ὁ ἴδιος στὴ Μεσαρὰ γιὰ νὰ βρεῖ σιτάρι! Καὶ τὸ κεχρὶ (κέγχρος panicum) μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Βενιέρ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀρτοποιίηση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη¹. Παρακάτω συνιστᾶ νὰ γίνουν ἱπποκίνητοι μύλοι γιὰ τὸ ἄλεσμα τῶν σιτηρῶν, γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβρη καὶ Ὀκτώβρη, ποῦ δὲν φυσοῦν ἄνεμοι καὶ δὲν ὑπάρχουν τρεχάμενα νερά καὶ οἱ ἀνεμόμυλοι καὶ οἱ ὑδρόμυλοι δὲν μποροῦν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς σχετικὲς ἀνάγκες².

¹) Βλ. σχετικὰ Σ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας τ. II, Ἡράκλειο 1960, σ. 77 καὶ 79 καὶ τ. III (ἀνέκδοτος).

²) Ἄλλη ἐκθεση (τοῦ Filippo Pasqualigo τοῦ 1594) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ σιτηρὰ τοῦ Χάντακα ἀλέθονταν στοὺς νερόμυλους τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ σὲ κάμποσους ἀνεμόμυλους, ποῦ βρισκόνταν στὸ Μαρουλά (τὴ σημερινὴ Χρυσοπηγὴ-Πόρο) καὶ στὸν Κατσαμπᾶ. Χρησιμοποιοῦνταν ὁμως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ χερόμυλοι. Βλ. Σ. Σ π α ν ά κ η, ὁ.π., τ. III.

Ἐπιφέρει ἔπειτα γιὰ τὸ Στρατὸ (μιλίτσια) τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «*ἄχρηστο*», ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ἐγκαταλείπουν τὴν ὑπηρεσία τους· γιὰ τὸν ντόπιον στρατὸ (τοὺς «*τσέρνιντε*») ποὺ καὶ αὐτὸ τὸν θεωρεῖ μικρῆς ἀξίας· γιὰ τὶς ἀγγραφεῖες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται προσωπικὰ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὄχι νὰ πληρώνονται σὲ χρῆμα· γιὰ τὸ φεουδαλικὸ ἱππικόν, τὸ ὁποῖο ἐπίσης θεωρεῖ «*ὀλωσδιόλου ἄχρηστο*», γιατί λείπει ἡ ἀσκήσῃ του, ἐνῶ τὸ μισθοφορικὸ εἶναι ἀνώτερο· γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, ὅπου κάνει τὴ σύσταση νὰ γίνεται ἡ στρατολογία τῶν κατεργαρηδῶν τὸ Φλεβάρη ποὺ πεινᾷ ὁ λαὸς καὶ εὐκόλα προσέρχεται σ' αὐτὴ τὴ στρατολογία· γιὰ τὴν κατάστασιν ποὺ βρισκόνταν τότε τὰ τεῖχη σὲ μερικὰ σημεῖα⁸⁾ γιὰ τὴν ὑδροεὐση τοῦ Χάντακα, τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου — οἱ ὁποῖες γέμιζαν ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν δρόμων — καὶ τὶς κρήνες τοῦ Ἁγίου Σαλβαντόρ καὶ τῆς Λόντζας· γιὰ τὴν κατάστασιν τοῦ Castello al Mare (Κοῦλε) καὶ τοῦ λιμανιοῦ καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀσφάλειας τοῦ Βασιλείου.

Τὸ πρωτότυπο τοῦ δημοσιευόμενου ἐγγράφου βρίσκεται στὸ Archivio di Stato di Venezia (V.A.S.), Relazioni LXXXI, Relazione di Dolfin Venier.

⁸⁾ Φαίνεται πὸς δὲν εἰσακούστηκε ἡ σύστασιν τοῦ Βενιέρ, γιατί, ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια, ὁ Φρ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του ὅτι τὸ μέρος «*ἀπὸ τῆς Πύλης τοῦ Λερωματὰ μέχρι τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνοικτό, σχεδὸν ὀλωσδιόλου...*». Βλ. Σ. Σπανάκη, ὁ.π., τ. II σ. 26.

1610 a 9 GENARO

RELATION

DE s. DOLFIN VENIER RITORNATO DI DUCA DI CANDIA,

Sermo P(ri)n(ci)pe

Tra le altre chiarissime osservazioni dell' ottimo, et esemplare governo di questa Serma Patria degnamente, è da imitarsi l' invecchiato, et ben instituto ordine che li Rappresentanti dopo ritornati dalli carichi loro, debbano riferire a piedi della Sertà V(ost)ra, tutto quello, che possono stimar opportuno alla sua utilità.

Il che eseguendo io Dolfin Venier nel mio presente ripatriare dal Regimento di Duca del suo Regno di Candia per supplire non solo all' obbligo mio naturale, ma a quel zelo, che vive in me verso il publico benefittio ho proposto di discorrere brevemente, così intorno a quanto spetta al supplimento del mio carico, come circa le cose che giudico bisognose di consideratione, et di rimedio, le quali saranno distinte nell' infrascritti capi, come quello, che mi somministra il mio debole giuditio per ogni necessaria provisione.

1610 ΣΤΙΣ 9 ΤΟΥ ΓΕΝΑΡΗ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ κ. ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ, ΓΕΩΣ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γαληνότητα Ἡγεμόνα,

Ἀνάμεσα στ' ἄλλα λαμπρότατα ἔθιμα τοῦ ἄριστου καὶ ὑποδειγματικοῦ Κράτους τῆς Γαληνότητος τούτης Πατρίδας ἀξιολόγητο εἶναι τὸ παλιὸ καὶ καλὰ καθιερωμένον ἔθιμον, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἀντιπρόσωποι ὀφείλουν, ἅμα ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τους, νὰ ἀναφέρουν ταπεινὰ στὴ Γαληνότητά Σας κάθε τι πού, κατὰ τὴν κρίση τους, ἀξίζει νὰ σὰς ἀναφέρουν.

Τοῦτο ἐκτελώντας κι ἐγώ, ὁ Ντόλφιν Βενιέρ, πὸν ξαναγύρισα τώρα στὴν Πατρίδα ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ Δούκα στὸ Βασίλειό Σας στὴν Κρήτη, ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἐκπληρώσω τὴ φυσικὴ υποχρέωσή μου, μὰ καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὸ ζῆλον πού ἔχω γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημόσιου συμφέροντος, ἔχω σκοπὸ νὰ μιλήσω μὲ λίγα λόγια, τόσο γιὰ δι' ἀφορὰ τὰ ζητήματα τῆς ὑπηρεσίας μου ὅσο καὶ γιὰ τὰ πράγματα ἐκεῖνα, πὸν κρίνω πὸς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξεταστοῦν καὶ νὰ θεραπευτοῦν. Ὅλ' αὐτὰ, ὅπως καὶ ἐκεῖνα πού, κατὰ τὴν ἀσθερικὴ κρίση μου, ἔχουν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν, θὰ τὰ πραγματευτῶ στὰ παρακάτω κεφάλαια.

Et perche dovendossi introdurre il principio del carico del Duca è a proposito ritrovar alcuna cosa dell'origine di quella dignità con le sue circostanze, ancor che dalli ssri miei Precessori ne sarà statto fatto sin quà più maturo discorso.

Dopo che dell'anno 1204: 12 Agosto, al tempo del Sermo Dose Dandolo, il Regno di Candia prevene in poter della Ser^{ta} V(ost)ra comprato da Don Boniffatio Marchese di Monferrato per mille march. d'argento, et per tanta possessione in Italia, che li rendesse ogn'anno perperi dieci mille d'oro, del 1207 l' Illmo sigr Giacomo Thiepolo, che fu poi P(ri)n)ci)pe di gloriosa memoria, vi fu mandato Duca la prima volta, et continuò in quel governo per anni sette;

Questo tempo in altri sucessori fu ristretto in anni tre insino all'anno 1226, et dall'hora in dui, secondo camina tutta via anco al presente Del 1363: 17 Settembre fù instituito il carico di Capo per la cura della militia, et del 1419 aggiunto anco per

Καί, ὄντας ὑποχρεωμένους ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Δούκα, ταιριάζει ν' ἀναφέρω κάτι γιὰ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος μαζί μὲ τὰ περιστάτικὰ του, ἄν καὶ οἱ κ.κ. προκάτοχοί μου θὰ ἔχουν μιλήσει μέχρι σήμερα πὺρ τέλεια.

1. — Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ Βασιλείου.

Ἀφοῦ τὸ 1204, στίς 12 τοῦ Αὐγούστου, τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνότατου Δόγη Νιάντιολο, τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Νιὸν Μπονιφάτιο, μαρκήσιο τοῦ Μονφεράτιο, χίλιες ἀργυρῆς μάρκες καὶ ἄλλες κτήσεις στὴν Ἰταλία, πὺρ τοῦ ἀπόδιδαν 10000 χρυσᾶ ὑπέροπυρα τὸ χρόνο, πέρασε στὴν ἐξουσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Τὸ 1207 ὁ ἐκλιμπρότατος κ. Ἰάκωβος Τιέπολο, πὺρ ἔγινε Ἡγεμόνας ἔνδοξης μνήμης, στάλθηκε ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ Δούκας, ὅπου ὑπηρέτησε ἐπὶ τὰ χρόνια⁴.

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ περίοδος περιορίστηκε στοὺς ἄλλους διαδόχους σὲ τρία χρόνια μέχρι τὸ ἔτος 1226 καὶ ἀπὸ τότε κ' ἔπειτα σὲ δύο, ὅπως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τὸ 1363, 17 Σεπτεμβρίου, καθιερώθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου, γιὰ νὰ φροντίζει γιὰ τὸ Στρατό, καὶ ἀπὸ τὸ 1419 ὀρίστηκε καὶ σὰν βοηθὸς τοῦ Δού-

⁴) Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Τιέπολο ἦλθε στὴν Κρήτη στὰ 1210 ἢ 1211, τότε πὺρ κυριάρχησε στὸ νησί ἢ Βενετία. Βλ. Σ. Ξανθοῦδης: Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σ. 7.

compagno al Duca nel sollecitare, et scuoder li danari della Camera, et vene la prima volta la bona memoria del Clar^{mo} Sigr. Zuanne Zane.

Al primo Duca furono datti quattro Conseglieri, due per resciedere appresso di lui, et li due altri, l'uno per la Città di Rettimo; et l'altro della Canea fin tanto, che alla molta prudenza della Sertà V(ost)ra piacque per opportuni rispetti eleggiervi Rettori; li quali però sempre, che il Duca capita in alcuna di esse Città subentrano per suoi Consiglieri; mantenendosi nella sua pristina superiorità assoluta di tutto il Regno, per la cui conservatione, et stabilimento, et per metter qualche freno a quei Popoli, che nella mutatione del governo cominciavano riuscir inquietti, et molesti, sussitando disordini importantissimi, del 1212 la Sertà V(ost)ra stimò, che fosse bene mandarvi una Collonia di Nobili, con quella ampiezza di autorità, che voglio tralasciar di commemorare per esser riposta vivamente nel sapientissimo seno dell' Eccze VV.

Mà alcuni di loro fatti seditiosi, et insolenti, diedero causa, che fù mandato il General del Verme Veronese, per opprimerli,

κα, γὰρ νὰ φροντίζει γὰρ τὴν πιὸ γρήγορη εἰσπραξη τῶν χρημάτων τοῦ Δημοσίου· καὶ ὅταν τέτιος διορίστηκε γὰρ πρώτη φορά ὁ ἐκλαμπρότατος ἀειμνηστος κ. Ἰωάννης Τζάνε.

Στὸν πρώτο Δούκα δόθηκαν τέσσερις σύμβουλοι, οἱ δύο γὰρ νὰ ἐδρεύουν κοντά του καὶ οἱ ἄλλοι δύο γὰρ νὰ ἐδρεύουν ὁ ἓνας στὸ Ρέθυμνο καὶ ὁ ἄλλος στὰ Χανιά· ὥσπου εὐαρεστήθηκε ἡ σοφώτατη Γαληνότητά Σας νὰ ἐκλέξει γὰρ τίς πόλεις αὐτὲς τοὺς ρετούρηδες, σύμφωνα μὲ τίς τότε ἀπαιτήσεις. Οἱ ρετούρηδες αὐτοί, ὅταν ὁ Δούκας πηγαίνει σὲ καμιά ἀπὸ τίς πόλεις τοῦτες, γίνονται σύμβουλοί του· διατηρεῖ ὁμως τὴν ἀρχικὴ ἀπόλυτη ἐξουσία του σ' ὅλοκληρο τὸ Βασίλειο. Γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ σταθεροποίηση τοῦ Βασιλείου αὐτοῦ καὶ γὰρ νὰ βάλει κάποιον χαλιναῖο σ' ἐκεῖνο τὸ λαό, ποὺ ὅταν ἄλλασε ἡ Κυβέρνηση ἄρχιζε νὰ γίνεται ἀνυπότακτος καὶ ἐνοχλητικός, προκαλώντας σοβαρότατες ταραχές, ἡ Γαληνότητά Σας ἀποφάσισε νὰ στείλει μιὰ ἀποικία ἐθ-γενῶν τὸ 1212, μὲ τὴν ἐδρῶτατη ἐκείνη ἐξουσία, ποὺ παραλείπω ν' ἀναφέρω, γιατί ἔχει χαραχτεῖ ζωηρότατα στὴν καρδιά τῶν ἐξοχότητων Σας.

Μὰ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγιναν στασιαστές καὶ θρασεῖς κ' ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ σταλεῖ ὁ στρατηγὸς Ντάλ Βέρμε Βερονέζε^ο, γὰρ νὰ τοὺς κα-

*) Ὁ Ἀγαθάγγελος Ξηρουχᾶκης τὸν ἀποκαλεῖ «νέον Μέτελλον». Βλ. Ἀγ.

come fecce, di che se ne fà publica commemorazione, con apparato di un giardino in Piazza, il quale all'uscir che fa il Duca quella mattina di Palazzo, viene dal Populo levato in un ponto.

Fù poi del 1222 rinovata la Collonia, con quelle famiglie, che hora sono in essere, se bene diminuita assai al presente, si per esser mancate molte di esse, come per esserne buona parte venute a ripatriare, et altre per negligenza, et povertà ridotte alle Ville, mutata la conditione, sono divenuti poveri Contadini, in modo che nel consiglio, che si fecce nel mezzo del mio Reggimento appena n'intervennero trenta in circa, ma ben settanta, e

θυποτάζει, όπως και έκαμε. Για την καταστολή αυτή γίνεται δημόσια τελετή, με την προετοιμασία ενός κήπου στην Πλατεία. 'Ο κήπος αυτός σηκώνεται από το λαό σε μιá στιγμή όταν, εκείνο το πρωί, βγαίνει από το Παλάτι ο Δούκας⁶.

'Η άποικία άνανεώθηκε έπειτα το 1222⁷ με τις οικογένειες εκείνες που βρίσκονται εκεί άκόμη και τώρα, παρ' όλο που έχουν ελαττωθεί άρκετά σήμερα, γιατί πολλές άπ' αυτές έσβυσαν, άρκετές γύρισαν στην πατρίδα και άλλες, από άναμελεία και φτώχεια, κατάντησαν στα χωριά, άλλαξαν επαγγέλματα και έγιναν φτωχοί χωρικοί. Έτσι, στο Συμβούλιο που συγκλήθηκε στα μέσα της θητείας μου, παραβρέθηκαν μόλις τριάντα περίπου άπ' αυτούς, ενώ από τους κρητικούς παραβρέ-

Ξηροουχάκη, 'Ο Κρητικός Πόλεμος, Τεργέστη 1908, σ. 46. Και ο Πετράρχης λέγει ότι: «τους μὲν εχθρούς κατά την μάχην τόν δὲ Μέτελλον κατά την ταχύτητα νίκησεν». Βλ. Petrarca opera, IV De Rebus senilibus και έπιστολαί VIII.

⁶) Δέν μπορώ νά καταλάβω άκριβώς τί θέλει νά πει έδώ το κείμενο. Γεγονός είναι ότι για τή μεγάλη σπουδαιότητα που είχε για τή Βενετία ή καταστολή τής Έπανάστασης του 'Αγ. Τίτου—για τήν όποία πρόκειται έδώ—και για αιώνια μνήμη τής νίκης ή 10η του Μάη καθιερώθηκε με θέσπισμα του Δούκα Πέτρου Μοροζίνι σαν μέρα εθνικής χαρᾶς και γινόταν έπίσημη εύχαριστήρια δοξολογία, λιτανεία, και δημόσιες εορτές και ίππικοί άγῶνες. Τότε διακοσμοῦσαν άσφαλῶς τή δημόσια πλατεία μπροστά στο δουκικό παλάτι με πράσινους κλάδους δέντρων, πράγμα που δικαιολογούσε ή έποχή (10 του Μάη), με μυρτιές και βάρια— όπως γίνεται και σήμερα— και αυτό ίσως ονομάζει giardino ο Βενιέρ. Τή διακόσμηση αυτή περιγράφει ένα κείμενο τής ίδιας έποχής (1600): «La veille de ses festes on ornoit magnifiquement le Palais de tapisseries, de rameaux de mirthe et d'orangers, desquels on faisoit de trophées...». Βλ. Justinian Jerosme, La description et histoire de l'isle de Scios (sine loco) M.D.VI (data erata: la stampa essendo del principio del 1600).

⁷) Άποικίες, όποσδήποτε μεγάλης κλίμακας, έστειλε στην Κρήτη ή Βενετία το 1211, το 1222, το 1233 και το 1252.

più Cretensi, cose di pensiero importante a chi è geloso della conservazione di un membro principalissimo di questa Reppublica, se bene io giudico tutti coloro di animo assai quietto, non sò se per instinto proprio, o pure per il rimorso, che si vedono di Fortezze, et Militia, onde forse non si manifestino in loro propositi stravaganti, mancando il modo di poterli nutrire, con niun favorevole progresso ;

È ben vero, che quelli della Canea si sono fatti molto scandalosi, et di pochissimo rispetto, non solamente verso li Rettri ; ma anco verso li superiori di essi, se bene al presente hanno il Segr. Benetto da ca da Pesaro Gentilluomo di gran stima, et conforme in tutto alla mente della Ser^{ta} V(ost)ra, et al bisogno.

Viene racciordato da molti, che per le continue occupationi di quel Rettore, fosse a proposito di aggiungere un Prouvre, che havesse carico di militie, Fortezze, Camera, Arsenale, Fabriche, et altre, al che se ben non dissento, tutta via quando non piacessero alla Ser^{ta} V(ost)ra, nuovi titoli, e nuove spese, crederei che per sollevamento del Rettore, et per mettere qualche regola alla Città che ha, et è per haverne molto bisogno, essendo ridotta in parte

θηκαν περισσότεροι ἀπὸ ἑβδομήντα ζήτήματα πὸν μποροῦν ν' ἀπασχολήσουν σοβαρὰ τὴ σκέψη ἐκείνου, πὸν ἐνδιαφέρεται γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἕνα μέλος σπουδαιότατο τῆς Δημοκρατίας αὐτῆς, παρ' ὄλο πὸν ἐγὼ θεωρῶ ὄλους ἐκείνους (τοὺς κρητικούς) ἀρκετὰ φιλήσυχους, ἂν καὶ δὲν ξέρω ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι τέτιοι, ἢ ἀπὸ φόβο ἐπειδὴ βλέπουν τὰ φρούρια καὶ τὸ στρατὸ καὶ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν ἐκδηλώνονται σ' αὐτοὺς παράλογα αἰσθήματα, ἀφοῦ λείπει ἢ δυνατότητα νὰ μπορέσουν νὰ τὰ τροφοδοτήσουν μὲ κάποια εὐνοϊκὴ πρόοδο.

Εἶναι ἀλήθεια πὸς οἱ κάτοικοι τῶν Χανιῶν ἔχουν γίνεи πολὺ ταραχοποιοὶ καὶ ἐλάχιστα σέβονται ὄχι μόνο τοὺς ρετούρηδες, μὰ κι αὐτοὺς τοὺς ἀνώτερος, παρ' ὄλο πὸν σήμερα ἔχουν τὸν κ. Μπενέτο ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν Πεζάρων, εὐγενῆ μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ σύμφωνο σ' ὄλα μὲ τίς ἀπόψεις τῆς Γαληνότητάς Σας καὶ τίς περιστάσεις.

Πολλοὶ ἔχουν τὴ γνώμη πὸς πρέπει νὰ διοριστεῖ ἕνας προβλεπτής πὸν νὰ ἔχει δικαιοδοσία στὸ Στρατὸ, τὰ φρούρια, τὰ οἰκονομικά, τὸ ναυπηγεῖο, τὰ δημόσια ἔργα κλπ., γιαιὶ ὁ ρετούρης ἐκεῖνος εἶναι συνεχῶς ἀπασχολημένος. Παρ' ὄλο πὸν στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχω ἀντίθετη γνώμη, ἂν ἡ Γαληνότητά Σας δὲν θέλει νὰ δημιουργήσει καινούργιους τίτλους καὶ καινούργιες δαπάνες, νομίζω πὸς, γιὰ ν' ἀνακουφιστεῖ ὁ ρετούρης καὶ νὰ μπεῖ κάποια τάξη στὴν πόλη, πὸν ἔχει καὶ θὰ ἔχει

Calergia, Murmura, et Chiozza li casi gravi di tutto il Regno s' intendessero immediate divoluti al Consiglio del Duca, con l'intervento delli S.S. Capo Grande, Provr G(e)n(er)ale, Consiglieri, et con il rito del Conso di X, come sono quei suditi della Città di Candia, che forse ne hanno manco bisogno. Dissi di tutto il Regno, perche nella provisione che fosse per farsene non venisse a scoprirsi, che questo fosse principalmente per rispetto della Canea, et a fine che gl' altri abitanti del Regno procedessero in tutte le cose con quel riguardo, che si conviene di astenersi dalli eccessi, et in riverire l'autorità publica.

Circa l'uso della giustitia, tutto che nel corso del mio Reggimento vi siano statti gentil huomeni di honore, sarebbe non dimeno grandemente opportuno, che ogni qualche tempo vi fossero mandati li sindici o conferita alcuna volta nella persona di un G(e)n(er)ale l'autorità, che hebbe giù l'Eccmo Foscarini, degno di perpetua, et honorevolissima ricordanza: Così servirebbe a necessario rimorso di chi pensasse trapassare immoderatamente li termini del suo officio; facendosi ministro dell'iniquità tanto abbo-

ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἡουχία γιατί ἔχει πέσει στοὺς Καλλέοργηδες, τοὺς Μουρομούρηδες καὶ τοὺς Κιότζα, πρέπει τὰ σοβαρὰ ζητήματα ὄλου τοῦ Βασιλείου νὰ ἀναθέτονται ἀπενθείας στὸ Συμβούλιο τοῦ Δούκα μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν κ. κ. Καπετάνιου Γκράντε, Γενικοῦ Προβλεπιτῆ καὶ Συμβούλων καὶ μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα, ὅπως γίνεται γιὰ τοὺς ὑπῆκοους τοῦ Χάντακα, πού, ἴσως, ἔχουν λιγότερο ἀνάγκη. Εἶπα «ὄλου τοῦ Βασιλείου» γιατί στὸ Διάταγμα ποὺ πρόκειται νὰ γίνεῖ δὲν ταιριάζει νὰ ἀποκαλυφτεῖ πὼς τὸ μέτρο αὐτὸ παίρνεται κυρίως γιὰ τὰ Χανιά καὶ γιὰ νὰ πολιτεύονται καὶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ Βασιλείου σὲ ὅλα τὰ ζητήματα ἔτσι ποὺ πρέπει, ὥστε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς βιαιοπραγίες καὶ νὰ σέβονται τὶς Δημόσιες Ἀρχές.

2.—Ἡ Δικαιοσύνη.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς Δικαιοσύνης, παρ' ὅλο πὸν οἱ λειτουργοὶ της, σ' ὄλη τὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου, ἦταν ἄνθρωποι εὐγενεῖς καὶ τίμιοι, καλὸ θὰ ἔταν νὰ στέλνονται κάθε τόσο ἐκεῖ οἱ σύνδικοι ἢ νὰ παραχωρεῖται, καμιά φορὰ, στὸ Γενικὸ Προβλεπιτῆ ἢ ἐξουσία, πὸν δόθηκε ἄλλοτε στὸν ἐξοχότιμο Φοσκαρίνι, ὁ ὁποῖος ἀξίζει νὰ μνημονεύεται καὶ νὰ τιμᾶται αἰώνια. Αὐτὸ θὰ χρησίμευε σὰν ἕνα ἀναγκαστικὸ χαλινάρι σὲ κείνο πὸν θὰ σκεφτόταν νὰ κάμει ὑπερβολικὴ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του, κάνοντας ἔτσι τὸν ἐαυτὸ του προζένο τῆς

rile dal Sign' Dio, et dalla sincerissimamente della Sertà V(ost)ra:

Dirò anco, che mi è parsa gran cosa l'intendere che la parte di mandar sindici sia stata proposta, et regalata, venendossi per questo mezzo a far più licentiosa la strada, et l'ardire di coloro, che studiano tutta via al male, et alle perniciose operationi del prossimo, et posso affermare all'Eccze VV. che essi sindici, sono tanto desiderati da quei Popoli, che quando anco facessero molto poco con la sola presenza, apportarebbono in universale, infinita sottisfatione et sollevamento, temendo cadauno quel male, che può metter in disordine non solo la persona, ma la casa ancora.

Alla Città di Candia si transferiscono le appellationi dell'altre del Regno, terminandossi gli atti interlocutori dinanzi al Duca, Capº e Consri; Intorno questo non debbo restar di esporre alla Sertà V(ost)ra quanto m'occorre;

Successes a Rettimo a mio tempo, che alcuni proclamati furono empiamte morti da loro inimici, et quando si teneva, che li delinquenti ricevevano castigo convenevole alla gravità del delitto, apparve una pronontia di quei Consri, che nel detto caso non si

ἀδικίας, πὸν τόσο τὴν ἀποστρέφεται ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀνυπόκριτη διάνοια τῆς Γαληνότητάς Σας.

Θὰ ἀναφέρω ἀκόμη πὸς μοῦ φάνηκε μεγάλο πρόμα ἀκούοντας ὅτι: ἡ γνώμη νὰ στέλνονται σύνδικοι προτάθηκε καὶ κανονίστηκε, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ δρόμος καὶ ἡ θρασύτητα ἐκείνων πὸν σκέπτονται τὸ κακὸ καὶ τίς ἑλέθριες, κατὰ τοῦ πλησίον, πράξεις. Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω τίς ἐξοχότητές σας ὅτι: οἱ σύνδικοι αὐτοὶ εἶναι τόσο ἐπιθυμητοὶ στὸ λαὸ ἐκεῖνο, πού, κι' ἂν ἀκόμη τὸ ἔργο τους θὰ ἦταν ἀσημαντο, μόνο μὲ τὴν παρουσία του θὰ ἔφεραν σ' ὄλους ἀπεριόριστη ἱκανοποίηση καὶ ἀνακούφιση, γιὰτὶ ὁ καθένας θὰ φοβᾶται τὸ κακὸ ἐκεῖνο, πὸν μπορεῖ νὰ βάλει σὲ ταραχὴ ὄχι μόνο τὸ πρόσωπό του μὰ καὶ ὀλόκληρο τὸ σπίτι.

Στὸ Χάντακα διαβιβάζονται ἀπὸ τίς ἄλλες πόλεις τοῦ Βασιλείου οἱ ἐφέσεις καὶ οἱ προδικαστικὲς πράξεις τελειώνουν ἀπὸ τὸ Δούκα, τὸν Καπετάνιο καὶ τοὺς Συμβούλους. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἐκθέσω στὴ Γαληνότητά Σας ἐκεῖνο πὸν μοῦ συμβαίνει.

Στὴν περίοδο τῆς θητείας μου σκοιῶθησαν στὸ Ρέθυμνο ἄγρια ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τους μερικοὶ ἐπικηρυγμένοι: καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς ἐγκληματίες ἡ τιμωρία πὸν ἔπρεπε σ' ἓνα τέτιο σοβαρὸ ἐγκλημα, οἱ Σύμβουλοι ἐκεῖνοι ἔβγαλαν ἓνα προνοντισιαμέντο γιὰ νὰ

procedesse più oltre, non essendo però in opinione il sigr Otavian Falliero gentiluomo d'integrità singolare, et vigilantissimo non meno alla sua sottisfattione de suoi Popoli, che all'interesse del publico servitio; et se bene da noi fu annullata essa pronuntia come atto interlocutorio, et commessa l'ispeditione del processo tutta via come è seguito di nuovo accidente simile, li Consri hanno giudicato al modo di prima, ponendo in mano a potenti tanta forza, che con l'uso del mal esempio, li poveri vengono a restar non solo oppressi, ma morti; senza che siano puniti gli interfettori, novità ingiustissima, et in tutto contraria all'opportuna quiete di quei sudditi, et che passerà a maggiori eccessi, quando non vi si provveda con l'espressione della volontà della Serà V. in questo negotio, et con ordine che habbi a servire per tutto il Regno.

Nelli ultimi tempi per occasione della guerra con il sr Turco, deliberò prudentissimamente la Serà V. di mandarvi un Provvr G(e)n(er)ale, che fù l'Illmo sigr Mula, et continua tutta via successivamente quell'inportantissimo carico nel quale, mentre si trattene l'Ecc^{mo} Foscari con l'auttorità di Capo G(e)n(er)al

μὴ συνεχιστεῖ ἡ ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς. Μὰ μὲ τὴ γνώμη αὐτὴ δὲν ἦταν σύμφωνος ὁ κ. Ὀκταβιανὸς Φαλιέρο, εὐγενῆς μοναδικῆς ἀκεραιότητος καὶ ἀγρυπνὸς φρουρός, ὄχι μόνον τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ Σας μὰ καὶ τοῦ Δημοσίου. Καὶ παρ' ὄλο πόν ἀκύρωσα τὸ προνουντσιαμένιο αὐτὸ σὰν πράξη προδικαστικὴ, καὶ διάταξα νὰ συνεχιστεῖ ἡ δίκη, οἱ Σύμβουλοι, καινούρια παρόμοια ὑπόθεση, τὴν ἔκριναν ὅπως καὶ τὴν πρώτη, βάζοντας στὸ χέρι τῶν ἰσχυρῶν τόση δύναμη πού, μὲ τὴν συνήθεια τοῦ κακοῦ παραδείγματος, οἱ φτωχοὶ ὄχι μόνον θὰ καταπιέζονται μὰ καὶ θὰ σκοιῶνονται, χωρὶς νὰ τιμωροῦνται οἱ ἐγκληματίες. Καινοτομία πολὺ ἀδικη καὶ δλωσδιόλου ἀντίθετη στὴν ἡσυχία πὸν χρειάζεται νὰ ἔχουν οἱ ὑπῆκοοι ἐκεῖνοι πὸν θὰ καταλήξει σὲ σοβαρότερα ἐγκλήματα, ἂν δὲν πάρει μέτρα ἡ Γαληνότητιά Σας γι αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, μὲ διαταγὴ νὰ ἰσχύσουν σ' ὀλόκληρο τὸ Βασίλειο.

3.—Γενικὸς Προβλεπτής.

Τοὺς τελευταίους καιροὺς, μὲ τὴν ἐνκαιρία τοῦ πολέμου μὲ τὸν Τοῦρκο, ἡ Γαληνότητιά Σας πῆρε τὴ σοφὴ ἀπόφαση νὰ στείλει στὴν Κρήτη ἓνα Γενικὸ Προβλεπτή· καὶ σὰν τέλειος στάλιθηκε ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Μουλά. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ὑπόουρημα συνεχίζεται καὶ σήμερα. Ὁ ἐξοχότατος Φοσκαρίνι, ὅταν ἀνάλαβε τὸ ὑπόουρημα αὐτό,

da mar, tra l'infinite ottime provisioni fatte in quel Regno, riformò la Cavalleria di feudati, al governo della quale la Sertà V. elesse poi il Provre, come fa anco al presente frà il spatio di tre anni, et fù il primo, il Clarmo sigr Gabriel da Canal di honorevole, et fruttuosa memoria.

Et se bene quel carico è di qualche interesse, non dimeno nell'occasioni, sarebbe di gran giovamento alli bisogni del Regno.

Dall'aggiunta di tanti rappresentanti il Duca, che prima soggiaceva a tutto il peso, resta grandemente sollevato, restringendosi in lui al presente le provisioni del vitto, l'amministrar giustizia nella Città, et le appellationi del Regno, et delle Isole di Tine, et di Cerigo.

Quanto al formento, grano più necessario al vivere, non supplendone l'Isola per tutto l'anno, conviene estrazerne dalli Pacsi del sr Turco, et quando non si farà un deposito nel Regno per li bisogni, che potessero occorere, al sicuro venirà a ridursi spesso in statto di qualche strettezza importante; poi che il consumo è grande, così per l'uso del Regno, come delle militie, et

ἔχοντας καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γενικοῦ Καπετάνιου τῆς θάλασσης, μεταρρυθμίσε, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄριστα μέτρα πὸν πῆρε στὸ Βασίλειο ἐκεῖνο, καὶ τὸ ἱππικὸ τῶν φρουδαρχῶν καὶ στὴ διοίκησή του ἔβαλε ἡ Γαληνότητά σας τὸν Γεν. Προβλεπτή, ὅπως γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα κάθε τοῖα χρόνια. Στὴν ὑπηρεσία αὐτὴ τοποθετήθηκε πρῶτος ὁ ἀείμνηστος ἐκλαμπρότατος κ. Γαβριήλ Ντὰ Κανάλ.

Ἄν καὶ τὸ ὑπόουρημα αὐτὸ ἔχει κάποια σημασία, ὅμως, σὲ περίπτωση ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Βασιλείου.

Ἀπὸ τὴν προσθήκη τόσων ἀντιπροσώπων, ὁ Δούκας, πὸν πρὶν βαστοῦσε ὅλο τὸ βάρος, ἀνακουφίστηκε πολὺ καὶ σήμερα περιορίζεται μόνο στὰ ἐπισημειωτικὰ ζητήματα, στὴ διαχείριση τῆς Δικαιοσύνης στὴν πόλη καὶ στὴν ἐκδίκαση τῶν ἐφέσεων τοῦ Βασιλείου, τῆς Τήνου καὶ τῶν Κυθήρων.

4.—Τὰ σιτηρά.

Σχετικὰ μὲ τὰ σιτηρά, τὸ σιτάρι, τὸ πρὸ ἀπαραίτητο στὴ ζωὴ, δὲν φτάνει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ ὅλο τὸ χρόνο καὶ χρειάζεται νὰ εἰσάγεται ἀπὸ τὶς τούρκικες χῶρες. Ἄν δὲν γίνει στὸ Βασίλειο μιὰ παρακαταθήκη σιταριοῦ, γιὰ τὶς ἀνάγκες πὸν μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν, σίγουρα θὰ ὑπάρχει συχνὰ σοβαρὴ ἔλλειψη, γιατί ἡ κατανάλωση εἶναι μεγάλη, γιὰ τὴ συντήρηση τόσο τοῦ λαοῦ ὅσο καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ γιὰ

dei biscotti per le galee, il raccolto è dubbio, el scarso per le cose ordinarie, et nell' incontro di qualche necessit , quando massime succedesse in congiuntura travagliosa, si perderebbe il sussidio dell' estrattione, et riuscireia pi  grave il bisogno per l' accrescimento di quel numero di gente che la Sert  V(ost)ra sarebbe necessitata mantener per sicurt , et conservazione del Regno.

Io hebbi nel mio ingresso a quel Reggimento strettezza di grano, si per haverne trovato pochissimo nelle monitioni ; come per esser statto il raccolto molto ristretto; onde conveni prender subito diversi partiti; l'uno nell' andar in persona nella parte d'ostro alla Campagna della Messerea per trovarne ; et farne condurre alla Citt , grossa summa, come mi vene fatto, tutto che con molta difficult  per rispetto della lontananza, et perche bisogn , che fosse condotto a fatica con animali piccioli, cadauno de quali non eccedeva un staro per volta ;

τὴν  τοιμασία παξιμαδιῶν γι  τὶς γαλέρες. Ἡ συγκομιδὴ εἶναι ἀμφίβολη καὶ μικρὴ γι  τὴ συνηθισμένη κατανάλωση καὶ σὲ περίπτωση πὸν θ  παρουσιασθεῖ κάποια ἀνάγκη, ἂν μάλιστα βρεθοῦμε καὶ σὲ περιπλοκές, δὲν θ  ναι δυνατὸ ν  γίνει εἰσαγωγή ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ θ  γίνει σοβαρότερη γιαιτὶ θ  ἀδξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν πὸν θ  υποχρεωθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας ν  συντηρήσει γι  τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴ διατήρηση τοῦ Βασιλείου.

Ὅταν ἀνέλαβα τὴν ὑπηρεσία ἐκείνη⁸ ἀνιμετώπισα ἔλλειψη στὸ σιτάρι, τόσο γιαιτὶ βροῖκα στὶς σιταποθήκες ἐλάχιστο, ὅσο καὶ γιαιτὶ ἡ συγκομιδὴ ἦταν πολὺ φτωχὴ. Γι αὐτὸ ἀναγκάστηκα ν  πάρω διάφορες ἀποφάσεις. Πρῶτα πῆγα ὁ ἴδιος στὰ νότια μέρη τοῦ νησιοῦ, στὸν κάμπο τῆς Μεσορᾶς, γι  ν  βρῶ σι ρι καὶ ν  διατάξω ν  μεταφέρουν στὴν πόλη μεγάλη ποσότητα, ὅπως καὶ ἔγινε, ἂν καὶ μὲ μεγάλες δυσκολίες, γιαιτὶ ἡ ἀπόσταση εἶναι μακρονῆ καὶ ἡ μεταφορ  χροιάστηκε ν  γίνει μὲ κόπο μὲ μικρ  ζῶα, πὸν τὸ καθένα δὲν μποροῦσε ν  μεταφέρει παραπάνω ἀπὸ ἓνα στ ρο κ θε φορ ⁹. Τότε, ἀπὸ τὴν ὀρυμῆ

⁸) Ὁ δούκας Dolfin Venier ὑπηρετῆσε ἀπὸ τὸ 1608 ὠς τὸ 1610. Εἶναι ὁ 195ος δούκας τῆς Κρήτης. Βλ. Hip. N o i r e t, Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination vénitienne en Cr te, Paris 1892, σ. 555 κ.εξ.

⁹) Τὸ βενετσιάνικο στ ρο (staiο ἀπὸ τὸ λατιν. sextarius) ἦταν ἓνα δοχεῖο ξύλινο, σὲ σχῆμα βαρελιοῦ, γι  τὴ μέτρηση τῶν σιτηρῶν. Χωροῦσε 83, 3 λίτρες ἢ 1 1/2 μουζούρια. Βλ. V.A.S. Relazioni, LXXIX, Relazione di P. Bondumier.

All' hora per la violenza di straordinarij patimenti, rilevai così grave indispositione, che me ne son risentito quasi per un anno continuo; Piacque al sigr Dio restituirmi la sanità alla persona, come si conservò sano l'animo con il ristoro di così importante riparo alla penuria, che mi soprastava; l'altro fù l'espedito, che presi di ricorrere con le mie lettere al benigno sussidio della Sertà V. et delli Illmi ssri alle Biave, et ne restai honestamente sovvenuto, et a tempo lalmente opportuno, che l'ingordigia di alcuni studiosi alla carestia rimase oppressa, con così subita provisione, che poi mi habilitò ad' aspettare d' Arcipelago il ritorno di quattro Vasselli, che erano statti mandati per formenti con commandamenti del Granse ottenuti dalla molta diligenza dell' Illmo sigr Bailo Contarini, li quali ne condussero tanta quantità, che sollevò gli animi afflitti dalla strettezza, che si sentiva anco nelle parti circonvicine. Non mancò per la clemenza del sigr Dio di somministrare raccolto fertilissimo, tra il quale, et quella copia di formenti, che furono condotti dal Vassello del sigr Gio. Emo, al mio partire ho lasciata la Città munita, in modo, che il mio successore non ha-

τῶν ἐξαιρετικῶν κακοπαθειῶν, ἀρρώστησα σοβαρὰ καὶ ὑπόφερα συνέχεια ἓνα χρόνο σχεδόν. Ὁ θεὸς εὐδόκησε νὰ ἀποδώσῃ τὴν ὑγεία στὸ σῶμα, ὅπως διατηρήθηκε γερὴ καὶ ἡ ψυχὴ μου ἀντιμετωπίζοντας τόσο σπουδαῖο κακό, τὸ λιμό, πὸν μὲ ἐπίεζε. Ἔπειτα ἀποφάσισα νὰ καταφύγω μὲ ἐπιστολές μου στὴ Γαληνότητὰ Σας καὶ τοὺς ἐκλαμπρότατους κύριους ἀρμόδιους τοῦ Ἐπισιτισμοῦ, ζητώντας τὴ σπλαχνικὴ σας βοήθεια. Ἡ βοήθεια αὐτὴ δόθηκε καὶ ἔφτασε τόσο ἔγκαιρα, πὸν ἡ ὑπερβολικὴ ἀπληστία μερικῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς πείνας καταπνίγηκε μ' αὐτὴ τὴν ἄμεση προμήθεια. Τὰ σιτηρὰ αὐτὰ μοῦ ἔδωκαν τὸν καιρὸ νὰ περιμένω τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὰ νησιὰ τεσσάρων πλοίων, πὸν εἶχαν σταλεῖ γιὰ νὰ φέρουν σιτηρὰ, ὅστερα ἀπὸ ἄδεια τῆς Τούρκικης Κυβέρνησης, πὸν ἐπετύχαμε μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐκλαμπρότατου βαίλου κ. Κονταρίνι. Τὰ πλοῖα αὐτὰ ἔφεραν τόση ποσότητα σιτάρι, πὸν ἀνακούφισε τὸν πλῆθυσμό, ὁ ὁποῖος ὑπόφερε ἀπὸ τὴν ἔλλειψή του, πὸν ἦταν αἰσθητὴ ἀκόμη καὶ στὰ γύρω κοντινὰ μέρη. Ὁ πανάγαθος Θεὸς δὲν παράλειψε νὰ στείλει πλουσιότατη συγκομιδὴ κι ἔτσι, μ' αὐτὴ καὶ μὲ τὰ σιτηρὰ πὸν ἔφερε τὸ καράβι τοῦ κ. Ἰω. Ἐμο, ἄφισα τὴν πόλη ὅταν ἔφυγα ἐφοδιασμένη, σὲ βαθμὸ πὸν ὁ διάδοχός μου δὲν θά ἔχει νὰ σκεφετῆ, σ' ὄλη τὴν περίοδο τῆς θητείας του, γιὰ ζή-

verè da pensare per tutto il corso del suo Reggimento a materia tanto importante, se non quanto conportarà il tener la Città, et il Regno ben provisto per tutti gli accidenti.

Il deposito di migli, del quale buona parte già dozene d'anni si preserva in quelle monitioni, perche non diventasse inutile nel spatio di più lungo tempo, stimarei sommamente a proposito, che fosse con opportuna commodità rinovato; poi che nell'esser che hora si trova, non apportarebbe alcun danno all'interesse dela Sertà V. et da qui avanti, potrà patire al sicuro; A questo avvertimento mi eccita la fertilità dell'anno presente in queste parti, et l'avantagio, che si ha nelli prezzi di migli in particolare, parendomi, che in ciò non sarebbe inutile anco la scala di Capo Rodoni, dove trahendosene quantità nel mio presente viaggio ne ho veduto a comprare da quei da Perasto.

Nelli mesi di Settembre, et Ottobre si prova incommodo notabile delli molini, così da aqua, come da vento; perche nella to-

τημα τόσο σπουδαῖο, παρὰ μόνο πῶς νὰ διατηρηθεῖ καλὰ ἐφοδιασμένη ἢ Πολιτεία καὶ τὸ Βασίλειο γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο.

Γιὰ νὰ μὴν ἀχρηστευτεῖ μὲ τὸ πέρασμα περισσότερου χρόνου ἢ παρακαταθήκη τοῦ κεχριοῦ¹⁰, πὸν σὲ μεγάλη ποσότητα διατηρεῖται, τώρα καὶ δωδεκάδες χρόνια, στὶς δημόσιες ἐκεῖνες ἀποθήκες, θὰ θεωροῦσα ἀπαραίτητο νὰ ἀνανεωθεί, ὅταν παρουσιαστεῖ ἐνκαιρία. Στὴν κατάσταση πὸν βρίσκεται σήμερα δὲν ἔκανε καμιὰ ζημιὰ στὰ συμφέροντα τῆς Γαληνότητάς Σας, μὰ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα οἴγουρα θὰ κάνει. Στὴν προειδοποίηση αὐτὴ μὲ παρακινεῖ ἡ πλούσια σοδειὰ τοῦτου τοῦ χρόνου σ' αὐτὰ τὰ μέρη καὶ ἰδιαίτερα τὸ πλεονέκτημα στὶς τιμὲς τοῦ κεχριοῦ. Στὸ ζήτημα αὐτὸ μοῦ φαίνεται πῶς δὲν θὰ ἔταν ἀνώφελο καὶ τὸ λιμάνι τοῦ κάβο Ροδόνη¹¹, ἀπ' ὅπου πῆρα μιὰ ποσότητα σὲ τοῦτο τὸ ταξίδι μου καὶ ἀντιλήφθηκαν νὰ τὸ ἀγοράζουν ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Περάστο¹².

5.—Οἱ Μύλοι.

Τὸ Σετέμρη καὶ τὸν Ὀκτώβρη παρουσιάζεται μεγάλη δυσκολία στὸ ἄλεσμα τὸν σιτηρῶν, τόσο στοὺς νερόμυλους ὅσο καὶ στοὺς ἀνερόμυλους· γιὰτὶ μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐλάττιση τοῦ νεροῦ καὶ μὲ τίς

¹⁰) Τὸ κ ε χ ρ ἰ (κέγχρος, panicum) χρησιμοποιοῦνταν τότε στὴν ἀρτοποιία, ὅπως τὸ σιτάρι. Βλ. καὶ Σ π α ν ἄ κ η, ὀ.π. τ. II σ. 77.

¹¹) Ρ ο δ ὄ ν η, ἀκρωτήριο τῆς Ἀλβανίας, ἀνάμεσα στὸ Δυρράχιο καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Μεδοῦσης.

¹²) Π ε ρ ἄ σ τ ο, ὄρμος καὶ χωριὸ στὸν κόλπο τοῦ Καττάρου.

tale diminutione dell'aque, et per le bonacie, che regnano ordinariamente in quei tempi, è impossibile prevalersene; Giudico perciò, che sarebbe di molto giovamento un ordine della Sertà V(ost)ra, che ne fosse edificata una dozana da Cavallo, perche in tutti li casi straordinarij potessero supplire al bisoqno, et la spesa riusciria di non molta consideratione per esserne nella Città diversi luochi vacui, et tanto capaci, che servirebbono benissimo.

Et perche facendo qui fine, venirei a levare la Sertà V(ost)ra dal tedio, et me stesso dalla fatica; tutta via per non tralasciar alcuna cosa, ch'io stimi utile all'interesse publico, benchè sia fuori del mio offitio, aggiungerò riverentemente, principiando dalla militia, che si tiene in quella Città, che può essere circa mille cinquecento soldati; Duolmi haver causa di dire, che la metà di essi è di qualità poco rilevante per non dire propriamente inutile, essendossi al mio partire trovate una notte tre sentinelle che havevano abbandonato la loro custodia; et se essa mi-

μπονάτσες πὸν ἐπικρατοῦν συνήθως αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπαρκέσουν. Γι' αὐτὸ νομίζω πὸς θὰ ἐξυπηρετοῦσε πολὺ τὸ ζήτημα μιὰ διαταγὴ τῆς Γαληνότητάς Σας, γιὰ νὰ γίνουν καμιά δεκαεὶ μύλοι ἱπποκίνητοι, γιὰ νὰ μπορέσουν, σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς σχετικὲς ἀνάγκες. Ἡ δαπάνη πὸν θὰ χρειαστεῖ δὲν θὰ ναι καὶ τόσο σοβαρὰ, γιατί στὴν πόλη βρῶσκονται διάφοροι χῶροι κενοί, τόσο κατάλληλοι γι αὐτὸ τὸ σκοπὸ ¹³.

6.—Ἡ Μιλίτσια.

Ἄν καὶ ἐπιθυμῶ νὰ τελειώσω ἐδῶ γιὰ νὰ ἀπαλλάξω τὴ Γαληνότητά Σας ἀπὸ τὴν ἐνόχληση καὶ τὸν ἐαυτὸ μου ἀπὸ τὸν κόπο, ὅμως, γιὰ νὰ μὴν παραλείψω κάτι πού, κατὰ τὴν κρίση μου, θὰ ἦταν χρήσιμο στὸ δημόσιο συμφέρο, παρ' ὅλο πὸν τοῦτο δὲν εἶναι τῆς δικαιοδοσίας μου, θὰ προσθέσω ἐδλαβικὰ τὰ παρακάτω, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ στρατεύμα πὸν βρῶσκεται σ' ἐκείνη τὴν πόλη καὶ μπορεῖ νὰ ἀνέρχεται σὲ 1500 περίπου στρατιῶτες. Ἀνποῦμαι γιατί ἀναγκάζομαι νὰ πῶ ὅτι, οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ποιότητος ὄχι καὶ τόσο καλῆς, γιὰ νὰ μὴν πῶ δλότιελα ἄχρηστοι ¹⁴. Ὅταν ἔφρευγα βρέθηκαν μιὰ νύχτα τρεῖς σκοποὶ, πὸν εἶχαν ἐγκταταλείψει τὴ θέση τους. Ἄν τὸ στρατὸ αὐτὸ δὲν τὸν

¹³ Βλ. ὑποσ. 2.

¹⁴ Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε καὶ ὁ Φρ. Μοροζίνι. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὕ.π. τ. II, σ. 48 κ.εξ.

litia fosse comandata dal Conte Bortholamio Martinengo soggetto di molta essistimatione, et di prudentissima destrezza, nulla, o poco sarebbe da stimarsi così importante presidio, al quale quando vi venisse mandato ogn'anno compagnie nove, cesarebbe il disordine in maggior parte; poi che il publico, come non sentirebbe in ciò maggior gravezza dell'ordinario, così ricevendo comodità di licentiar gli inutili per rimetterne de buoni si riduriano al sicuro in quel buon statto che ricerca il publico bisogno.

Nelle Cernide della Città, le quali alcuna volta ho hauto gusto di vedere, come ne ho trovato molti di attitudine sufficiente, così non essendo distinti gli buoni dalli inutili vengono a riuscir tutti di poca consideratione. Ma quando venirà ridotto a qualità perfetta quel numero, che si può, sarebbero ottime in ogni necessario accidente.

Le Cernide del Regno, che hora stanno appoggiate alla cura del Collonel Mario Gazi gentilhuomo di valore, et di molta pratica nelle cose del Regno, non essendo ancora statte ridotte insieme non ho potuto vederle; ne perciò trovo fondamento di dirne altro, se non che giudicarei bene ordinare, che il Collonelo se ne

διοικοῦσε ὁ κόμης Βαρθολομαῖος Μαρτινέγκο, ἄντρος μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ συνετὴ ἱκανότητα, καμιά ἢ μικρὴ ὑπόληψη θὰ εἶχε αὐτὴ ἢ τόσο σπουδαία φρουρά. Ἐν στῆ φρουρὰ αὐτὴ στέλλονταν κάθε χρόνὸ νέοι λόχοι, θὰ ἔπανε στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἡ ἀκαταστασία αὐτῆ. Γιατί, ἐνῶ τὸ Δημόσιο δὲν θὰ πλήρωνε περισσότερα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔξοδα, θὰ εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ἀπολύσει τοὺς ἄχρηστους καὶ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει μὲ καλοὺς. Τότε θὰ γίνονταν ἀσφαλῶς ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ δημόσιο συμφέρο.

7.—Ὁ ἐγχώριος στρατὸς (Cernide).

Στὸν ἐγχώριο στρατὸ (τοῦ ἐρνιντε) τῆς πόλης, ποὺ κάποτε εἶχα τὴν περιέργεια νὰ δῶ, βρῆκα πολλοὺς ἀρκετὰ ἱκανοὺς. Μὰ καταντᾷ νὰ ἔναι ὅλοι μικρῆς ἀξίας, γιατί δὲν διακρίνονται οἱ καλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀχρηστοὺς. Ὅταν ὅμως ὁ στρατὸς αὐτὸς βελιωθεῖ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι δυνατὸ, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄριστος γιὰ κάθε περίπτωση ἀνάγκης.

Τὸν ἐγχώριο στρατὸ τοῦ Βασιλείου, ποὺ εἶναι ἐμπιστευμένος σήμερα στὶς φροντίδες τοῦ Συνταγματάρχου Μάριου Γκάτσι, εὐγενῆ μεγάλης ἀξίας καὶ ἐμπειρότατου στὰ ζητήματα τοῦ Βασιλείου, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν δῶ, γιατί δὲν ἦταν ἀκόμη συγκεντρωμένος. Γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο: κατὰ τὴ γνώμη μου, κα-

impatronisse meglio per quei rispetti, che possono esser considerati dalla molta prudenza dell'Eccze VV.

Si aspetta beneficio di qualche momento al puplico interesse delle angarie, che devono haversi fra quei sudditi : Hora parendomi vedere sotto il presente Generalato, rinovata l'opinione, che già hebbero alcuni di ridurle in danari, convengo dubitare che privandossi la Sertà V. dal commodo, che può ricevere dalla fattione personale di quelle genti poverissime, et miserabili, possa perciò sicuramente perdersi, et la speranza di riscuotere il credito in niuna parte, et di conseguirne l'opportuno servitio : Et pure sarebbe grandemente necessario attendere alla distruzione del Forte di S. Dimitri, al quale se fin hora si havesse pensato, l'opera sarebbe molto avanti al presente, et da quella materia la Città haverebbe sentito commodo singolare, come sarà per sentirne in ogni tempo che vi sia trasportata così nè terra pieni, come in altri luochi, che ne hanno bisogno.

λό θὰ ἦταν νὰ περιβληθεῖ ὁ συνταγματάρχης μὲ τὴν ἐξουσία ἐκείνη, πὸν θὰ κρίνει ἀπαραίτητη ἡ μεγάλη φρόνηση τῶν ἐξοχότητῶν σας.

8.—Οἱ ἀγγαρεῖες.

Ἀπὸ τίς ἀγγαρεῖες πὸν ὑποχρεώνονται νὰ κάνουν οἱ ὑπῆκοοι ἐκεῖνοι μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας κάποια ὠφέλεια τοῦ Δημοσίου. Νομίζω πὸς ἀνακινεῖται τώρα, στὴν περίοδο τοῦ σημερινοῦ Γενικοῦ Προβλεπιτῆ, ἡ γνώμη πὸν εἶχαν ἐκφράσει πρὶν μερικοί : γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν ἀγγαρειῶν σὲ χρηματικὴ εἰσφορὰ. "Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι : ἂν ἡ Γαληνότητά Σας πάφει νὰ δέχεται τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀγγαρειῶν προσωπικὰ ἀπὸ τὸν πιωχότατο καὶ ἀθλιέστατο ἐκεῖνο λαό, ἀσφαλῶς θὰ χάσει καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ πληρωθοῦν οἱ ἀγγαρεῖες αὐτὲς καὶ, κατὰ συνέπεια, θὰ χάσει τὴν καλὴ αὐτὴ ὑπηρεσία. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ("Ἀκ Γάμπιας)"¹⁵. Ἄν μέχρι σήμερα φρόντιζε κανένας γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἡ ἐργασία θὰ εἶχε τώρα προχωρήσει ἀρκετὰ καὶ ἡ πόλη θὰ ὠφελεῖνταν πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ ὑλικά αὐτά, ὅπως θὰ ὠφελῆθεῖ ὅποιοιδήποτε μεταφεροῦν τόσο γιὰ ἐπιχωματώσεις ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τόπους πὸν ὑπάρχει ἀνάγκη.

¹⁵ Σχετικὰ μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τούτου βλέπε λεπτομέρειες Σπανάκη, ὁ.π., τ. I, σ. 138-139.

La Cavalleria de Feudati è di grandissimo peso a quelli sudditi non tanto per l'obbligo, che ha cadauno rispettivamente di mantener il Cavallo, quanto per essere necessitati di comprarli da persone di autorità con estremo loro disvantaggio; essendo introdotto da alcuni, non solo comprar quelli Cavalli, che vengono mandati nel Regno per mercantia, de quali cadauno si accomodarebbe di tempo in tempo, ma quelli ancora, che vi nascono, et passando solo da una stalla all'altra, assendono alla valuta di centinara di ducati: Non dico di quelli, che si fanno condurre alla giornata, ne quali concorrendo molte spese, et pericoli, sono hora pagati a pretij molto eccessivi; Volesse il sig^r Dio, che tanta alteratione di prezzi fosse almeno di qualche avvantaggio al servitio della Ser^{ta} V., ma son necessitato ad assi-

9.—Τὸ Φεουδαλικὸ Ἴππικό.

Τὸ φεουδαλικὸ Ἴππικό εἶναι βάρος πολὺ μεγάλο στοὺς ὑπηκόους ἐκείνους, ὄχι τόσο γιατί ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν ἄλογα ὅσο γιατί βρῖσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὰ ἀγοράζουν ἀπὸ πρόσωπα ἐπίσημα μὲ μεγάλη ζημιὰ τους· γιατί συνήθισαν μερικοὶ νὰ ἀγοράζουν ὄχι μόνο τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ στέλνονται στὸ Βασίλειο γιὰ ἐμπόριο — μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἱκανοποιῶσαν πότε-πότε τὶς ἀνάγκες τους — μὰ καὶ ἐκεῖνα ἀκόμη ποὺ γεννιοῦνται ἐκεῖ, στὸ Βασίλειο, καὶ πουλοῦνται ἑκατοντάδες δουκάτα, παρ' ὅλο ποὺ τὰ παίρνουν ἀπὸ τὸν ἕνα σταῦλο καὶ τὰ πᾶνε στὸν ἄλλο¹⁶. Δὲ μιλῶ γιὰ τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ τὰ πᾶνε στὸ μεροκάματο καὶ πληρώνονται τώρα σὲ τιμὲς πολὺ ψηλές, γιατί γίνονται γι' αὐτὰ πολλὰ ἔξοδα καὶ ἔχουν πολλοὺς κινδύνους. Ὁ θεὸς νὰ ἴδῃ νὰ ἦταν τουλάχιστο ὠφέλιμη στὴ Γαληνότητά Σας ἡ μεγάλη αὐτὴ διαφορὰ τῶν τιμῶν. Μὰ εἴμαι ὑποχρεωμένος νὰ βεβαιώσω τὴ Γαληνότητά Σας, μὲ λύπη μου βέβαια, ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ τὸ Ἴππικό τοῦτο εἶναι ὄλωσδιό-

¹⁶) Ἡ ἐμπορία τῶν ἀλόγων στὴν Κρήτη κανονίζεταν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς βενετοκρατίας εἰδικὸ Ταμεῖο γιὰ τὴν ἀγορὰ ἀλόγων. Βλ. Σπ. Μ. Θεοτοκόπουλος, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385 στὰ Μνημεῖα Ἑλλ. Ἱστορίας, τόμ. Β' τεύχ. II Ἀθῆναι 1937, σ. 112.

Κανένας δὲν εἶχε δικαίωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες νὰ ἔχει στὴν κυριότητά του ἄλογα. Στὴ Συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη ἀναφέρεται εἰδικὴ διάταξη γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ Καλλέργη ν' ἀγοράζει ἄλογα. «*Ἀκμὴ θέλομεν ἵνα ὑπορῆς ἀγοράσε καθενὶ ἐκάστῳ χρόνῳ σοὶ μὲ τὰ μέρει σου ἄλλαγα δεκαπέντε τῶν ἀρμάτων ἢ ροντζίνια...*». Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη κλπ. στὸν Γ τόμο Κρητ. Χρονικῶν, Ἡράκλειο 1949, σ. 267-268.

curarla, benchè con mio dispiacere, che con tutto ciò essa Cavalleria e del tutto inutile; perchè se bene vi sono Cavalli di riscuita conveniente, ne manca però l'essercitatione; onde per esser solamente nutriti nelle stalle ad'ogni poco di fatica violente, et difficultà non potrebbero resistere; et se ne ha assai fresco esempio, per quanto si vede, sotto la B^o : Me : (bona memoria) del sigr Provr Lando, quale per certo accidente, havendo convenuto cavalcare in fretta alla parte delle Caresse, viaggio di cinquanta in sessanta miglia, dal numero di settanta Cavalli, ne perirono quatordecì delli migliori.

Pochi anco sono cavalcati da Patroni, havendo alcuni di loro intermesso l'essercitio, qual per età, et qual per riputatione di grado, altri per essere di vedove, et pupili, et molti per non haver altro che un solo Patrone, dal quale ne vengono mostrati doi, tre, quattro, sei, et fin al numero di otto; Perciò et per altre cause, che ho espresso, non havendo chi gli voglia, o possa esercitare, sono applicati a quell'offitio li loro servitori di casa, quali si siano rozi, et imperiti affatto di così honorevolissima professione.

λου ἄχρηστο. Γιατί, παρ' ὄλο πὸν ὑπάρχουν ἄλογα ἀρκετὰ καλά, λείπει ἢ ἐκγύμνασή τους. Γι' αὐτό, ἐπειδὴ δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ τρέφονται σιὸς σταύλους, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ βαστάξουν λίγο σὲ βαρεῖες καὶ δύσκολες δουλειές. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὑπάρχει ἓνα πολὺ πρόσφατο παράδειγμα, ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά: Ὁ μακαρίτης Προβλεπτής κ. Λάντο χρειάστηκε νὰ πάει γρήγορα μὲ τὸ ἵππικό, γιὰ κάποιον ζήτημα πρὸς τὴς Καρές¹⁷, πὸν ἀπέχουν πενήντα ὡς ἑξήντα μίλια, καὶ ἀπὸ τὰ ἑβδομήντα ἄλογα χάθηκαν δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ καλύτερα.

Ἐπίσης λίγα ἄλογα καβαλικεύονται ἀπὸ τοὺς κυρίους των πὸν ἔχουν διακόψει τὰ γυμνάσια γιατί ἄλλοι εἶναι γέροι καὶ ἄλλοι δὲν ἔχουν διάθεση. Ἄλλα ἄλογα δὲν γυμνάζονται γιατί ἀνήκουν σὲ χῆρες καὶ ὄρφανὰ παιδιὰ καὶ ἄλλα γιατί ὁ καθένας τους ἔχει δυό, τρία, τέσσερα, ἕξι ἀκόμη καὶ ὅκτώ. Γι' αὐτό, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους πὸν ἀνάφερα παραπάνω, μὴ ἔχοντας ἀνθρώπους πὸν νὰ θέλουν ἢ πὸν νὰ μποροῦν νὰ τὰ γυμνάζουν, ἔχουν ἀναθέσει τὴν ὑπηρεσία αὐτὴ σιὸς ὑπηρέτες τους, πὸν εἶναι ἄξεστοι καὶ ἀνίδεοι καὶ δὲν ξέρουν καθόλου ἓνα τέτιο πολὺ τιμητικὸ ἐπάγγελμα.

¹⁷) Τὸ Caresse ὑποθέτω πὸς εἶναι τὸ γνωστὸ στὴ Βενετοκρατία χωρὶν Κ α ρ ἔς τοῦ Μεραμπέλου.

Da questo l'Eccze VV. potranno giudicare, se la verità del mio testimonio appartenga alla loro notitia; ma l'aggravio de sudditi, et del publico potrebbe al parer mio ricevere qualche accomodamento mentre fosse prima ordinato al sr Provr G(e)-n(er)ale, che ragionasse maturamente sopra ciò con quei ssri del Regno.

Quanto alla Stratthia dirò, che se bene non si trova in quella perfettione, che bisogna, riuscirebbe nondimeno nelli accidenti assai migliore della Cavalleria del Regno, havendo massime hora un Capo molto ben disposto alla convenienza del suo offitio.

È riuscito l'anno presente di qualche pregiuditio alla riputatione del Regno che fin li primi di Giugno non si habbi potuto armare due sole Galce nella Città di Candia, dove può tenir per certo la Sertà V. di haverne quantità nelle sue più importanti occorenze: Nasce per opinione mia la causa principale, che non si mette in uso il costume di Venetia intorno l'armare delle Ga-

*Απ' αὐτὰ θὰ μπορέσουν οἱ ἐξοχότητές σας νὰ κρίνουν, ἂν ἡ ἀλήθεια τῆς μαρτυρίας μου ἀφείλεται σὲ δικές τους πληροφορίες. Τὸ ζήτημα ὁμως τοῦτο, τῆς ἐπιβάρυνσης τῶν ὑψηλῶν καὶ τοῦ Δημοσίου, θὰ μποροῦσε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ πάρει κάποια τακτοποίηση, ἂν διδόταν διαταγὴ στὸ Γενικὸ Προβλεπτὴ νὰ συζητήσῃ πάνω σ' αὐτὸ μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ὠριμότητα, μαζὶ μὲ τοὺς κυρίους ἐκείνους τοῦ Βασιλείου.

10.—Τὸ Μισθοφορικὸ Ἴππικόν.

Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ μισθοφορικοῦ Ἴππικοῦ θὰ ἀναφέρω ὅτι, παρ' ὅλο πὸν δὲ βρίσκεται τοῦτο στὴν τελειότητα ἐκεῖνη πὸν χρειάζεται, σὲ περίπτωσι ἀνάγκης θὰ φανεῖ πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸ Ἴππικὸ τοῦ Βασιλείου, ἂν πάρει κανένας ὑπόψει του πὸς ἴσως ἔχει ἓνα διοικητὴ, πὸν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑπηρεσίας του.

11.—Ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν γαλερῶν.

Αὐτὸ τὸ χρόνον μειώθηκε κάπως ἡ ὑπόληψη τοῦ Βασιλείου, γιατί ὡς στὶς ἀρχές τοῦ Ἰούνη δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐξοπλιστοῦν οὔτε δυὸ γαλέρες στὴν πόλη τοῦ Χάντακα, ὅπου ἡ Γαληνότητά σας μπορεῖ νὰ θεωρεῖ ὡς βέβαιο τὸν ἐξοπλισμὸ κάμποσων γαλερῶν στὶς πὸς δύσκολες περιστάσεις. Τοῦτο ἀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρῶτον: στὸ γεγονός ὅτι δὲν μπαίνει σὲ χρῆσι τὸ σύστημα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν γαλερῶν πὸν ἰσχύει στὴ Βενετία, δηλ. δὲν ἀναθεωροῦνται ἀπὸ χρόνον σὲ

lee, non si accommodando di anno in anno li rolli ; et concorre in ciò oltre tutte le cose l'interesse de Ministri ; A rimover dunque un tale disordine, stimarei opportuno, che la Serà V(ost)ra, facesse mandar la regola di quì, perche sia essequita spetialmente nell'accommodar li rolli passati, acciò per l'avvenire non succedano con essi quelli errori che si sono veduti per l'adietro ; la seconda è che l'armare, ovvero il metter a banco si comincia molto tardi, non ostante; che altre volte fosse solito farsi il giorno della Madonna 2 di Febraro, quando il Contadino non sapendo, se deve restar, ovvero partire dal Regno, spinto anco dalla strettezza del vivere, in quella stagione, si dispone a venirvi prontamente, ma quest'anno essendosi dato principio all'armar del mese di maggio mentre cadauno era intento al raccolto delle biave, et sollevato dall' angustia del vivere, si sono perciò vedute le difficoltà, et la disobediencia, alla quale si potria riparare di qua

χρόνο οἱ στρατολογικοὶ κατάλογοι. Στὸ ζήτημα αὐτὸ συμβάλλει, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπαλλήλων. Γιὰ τὰ διορθωθεῖ μιὰ τέτια ἀταξία κρίνω σκόπιμο νὰ δώσει ἡ Γ' αἰληρότητά Σας ἀπ' ἐδῶ διαταγὴ νὰ τακτοποιηθοῦν πρὶν ἀπ' ὅλα οἱ παλιοὶ στρατολογικοὶ κατάλογοι, γιὰ νὰ μὴ γίνουν στὸ μέλλον, μὲ τοὺς καταλόγους αὐτοὺς, τὰ σφάλματα ἐκεῖνα ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ παρελθόν. Δεύτερο : στὸ ὅτι ὁ ἐξοπλισμὸς ἢ ἡ ἐγκατάσταση τῶν κατεργαζόμενων στοὺς πάγκους τῶν ἀρχίζει πολὺ ἀργά, παρ' ὅλο ποὺ ἄλλοτε ἦταν συνηθισμένο ν' ἀρχίζει τὴν ἡμέρα τῆς Παναγίας, στίς δυὸ τοῦ Φλεβάρη, ὁπότε ὁ χωρικός, ἀπὸ τὸ εἶνα μέρος δὲν ἔχει ἀποφασίσει ἂν πρέπει νὰ μείνει ἢ ἂν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὸ Βασίλειο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲν ἔχει νὰ ζήσει στὴν περίοδο ἐκείνη τῆς ἀνέχειας¹⁸ καὶ ἔτσι πρόθυμα μπορεῖ νὰ προσέλθει στὴ στρατολογία.

Τὸ χρόνο ὁμοίως αὐτὸ ἄρχισε ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν κατέργων τὸ Μάη ὁπότε ὁ καθένας ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴ συγκομιδὴ τῶν σιτηρῶν καὶ εἶχε ἀνακουφιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνέχεια τῶν τροφίμων καὶ γι' αὐτὸ παρουάστηκαν οἱ δυσκολίες καὶ ἡ ἀπειθαρχία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα μὲ μιὰ διαταγὴ: νὰ καθίξουν στοὺς πάγκους τῶν οἱ

¹⁸⁾ Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ Φλεβάρη ὡς τὸν Ἀπριλομάη ποὺ ἀρχίζει ἡ καινούρια σοδειά, ἢ ἄρα καιροῦ ὅπως τῇ λέει ὁ λαὸς, εἶναι πραγματικὰ ἡ δυσκολότερη χρονικὴ περίοδος τοῦ ἀγρότη.

avanti con un ordine, che sia posto a banco a tempo debito ; così riceverebbe vantaggio non meno il suddito, che il servizio della Ser^{ta} V. ; poi che quando le Galee fossero armate in tempo, potrebbe valersene sicuramente, senza quell' incommodo, o pregiudizio, che la tardità suole causare in tutte le torbide occorrenze.

È necessario ancora, che sia rinovato l'ordine circa gli andiscari, poi che per alcuni pochi giorni, ch'io ho avuto il carico di V. Capo mi è occorso vederne intorno vinti fra il numero di settanta, ovvero ottanta galeotti descritti, nel che è molto ben noto

στρατολογούμενοι κατεργάροντες τὴν κατάλληλη ἐποχή¹⁹. Ἔτσι θὰ ἐξυπηρετηθεῖ καὶ ὁ ὑπῆκοος ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Γιατί, ὅταν τὰ κάτεργα θὰ ἐπανδρῶνονται ἔγκαιρα, ἀσφαλῶς θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησή τους καὶ δὲν θὰ παρατηρεῖται ἡ ἀταξία ἐκείνη καὶ ἡ ζημιὰ πὸν προξενεῖ ἡ καθυστέρηση σ' ὄλες τὶς ταραγμένες περιστάσεις²⁰.

12.—Οἱ Ἄντισκάροι.

Εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ διαταγὴ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀντισκάρους. Τὶς λίγες μέρες πὸν εἶχα ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου τῆς Γαληνότητάς Σας μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τοὺς ἑβδομήντα ἢ τοὺς ογδόντα κατεργάροντες πὸν ἦταν γραμμῆνοι, οἱ εἴκοσι περίπου ἦταν ἀντισκάροι. Ἡ Γαληνότητά Σας γνωρίζ-

¹⁹) Ἀπὸ τότε ἔχει μείνει, φαίνεται, ἡ παροιμιώδης φράση : *κάθε κατεργάσης σὶν πάγκο του !*

²⁰) Τὸ κάτεργο (γαλέρα), πολεμικὸ πλοῖο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προωθοῦνταν μὲ δυὸ σειρὰς κουπιὰ κατὰ πάγκο. Ἀργότερα προστέθηκαν τρεῖς καὶ τέσσερις καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἕλεγαν *triremi* καὶ *quattroremi*. Μόνο στὸ τέλος τοῦ 16. αἰῶνα καθιερώθηκε τὸ ἐνιαῖο κουπί, 40 καὶ 50 ποδιῶν, πὸν τὸ τραβοῦσαν 4 ἢ καὶ 7 καὶ 8 κατεργάροντες. Τὸ κάτεργα εἶχαν ἓνα ἄλμπουργο πὸν τὸ κατέβαζαν ὅσο διαρκοῦσε ἡ μάχη. Στὴ μέση τοῦ κάτεργου ὑψωνόταν τὸ *castrum*, ὁ πύργος, πὸν τὸν φύλασσαν οἱ *frombolieri* καὶ οἱ *balestrieri*. Γύρω στὰ πλευρὰ του ἦταν ἡ *impravesata*, καμωμένη ἀπὸ θώρακες πέτσινοὺς γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὸ *fuoco greco*, τὸ ἴγρον πῦρ τῶν Βυζαντινῶν. Στὴν πρῶρα εἶχαν πέτρες πὸν τὶς ἐξακόντιζαν οἱ *frombolieri* μὲ σφεντόνες, καταπέλτες καὶ ἄλλα μηχανήματα. Στὴν πορὰ εἶχαν δυὸ μεγάλα πλευρικὰ κουπιὰ, πὸν χρησίμευαν γιὰ πηδάλιο. Βλ. P. M o l m e n t i, *La storia di Venezia nella vita privata*, Pergamo 1910, τόμ. Α, σ. 209 κ.έξ.

a V. Serà , quanto pregiudizio apportì al publico per infiniti rispetti così dannosa indroducttione.

Nel recinto delle Muraglie della Città, sono alcuni luochi, per li quali vi si può entrare, et uscire senza incommodo in ogni tempo ; Per riparar al danno, che potrebbe in qualche accidente nascere da tanta imperfettione, fa bisogno, che quella parte sia serata compitamente, et quanto prima sarà possibile farlo ; tanto sarà per sempre di molto vantagio publico.

Dall' Illmo sigr' Prouv G(e)n(er)al Moro fu per colletta raccolto fra quei Nobili buona summa di danaro per fabricar cisterne da conservar l'acqua per compito comodo della Città ; Hora è parso di far certi pozzi nella fossa della Muraglia vecchia

ζει καλά πόση ζημιὰ μπορεί νὰ φέρει στὸ Δημόσιο, γιὰ πολλοὺς λόγους, ἔνα τέτιο ἐπιζήμιο σύστημα²¹.

13.—Τὰ τεῖχη.

Στὸν περίβολο τῶν τειχῶν τοῦ Χάντακα εἶναι μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεί κανένας νὰ μπεῖ καὶ νὰ βγεῖ ἀνενόχλητα σ' ὅποια ὄρα θέλει. Γιὰ νὰ ἀποφύγομε τὸν κίνδυνο ποὺ μπορεί νὰ παρουσιαστεῖ σὲ δύσκολες στιγμὲς ἀπὸ τὰ μεσοτελειωμένα αὐτὰ τεῖχη εἶναι ἀνάγκη νὰ κλείσει ὀλοκληρωτικὰ ἢ πλευρὰ ἐκεῖνη τοῦ τεύχους. Ὅσο πιὸ γρήγορα μπορεί νὰ γίνει αὐτὸ τόσο περισσότερο θὰ ἐξυπηρετηθεῖ τὸ Δημόσιο²².

14.—Ἡ ὕδρευση.

Ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρότατο Γενικὸ Προβλεπτὴ κ. Μόρο²³ μαζεύτηκε μὲ ἔρανο ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ εὐγενεῖς ἕνα σεβαστὸ ποσὸ χρημάτων, γιὰ νὰ γίνουν δεξαμενὲς τοῦ νεροῦ, καὶ ἔτσι νὰ ἐξυπηρετοῦνται καλύτερα οἱ ἀνάγκες τῆς πόλης. Τώρα κράτησε ἡ σκέψη νὰ γίνουν κάτι πηγὰδια στὴν

²¹) Ἀντισκάρου λέγονταν ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρονταν μὲ ἀμοιβὴ νὰ πᾶν στὰ κάτεργα γιὰ λογαριασμὸ ἐκείνων ποὺ εἶχαν ὑποχρέωση νὰ ὑπηρετήσουν σ' αὐτά. Βλ. καὶ Σ. Θεοτόκη, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1933, σ. 330.

²²) Παρὰ τίς συστάσεις τοῦ Βενιέρ τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Δερματᾶ μέχρι τὸ Φρούριο τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀνοικτὸ σχεδὸν ὀλωσδιόλου καὶ ὁ καθένας μπορούσε νὰ μπαίνει καὶ νὰ βγαίνει ὅποταν ἤθελε. Βλ. Σπανᾶκη, ὁ.π. τ. II, σ. 26, 27.

²³) Τὴν ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Benetto Moro τοῦ 1602, ὅπου ἀναφέρονται πληροφορίες καὶ γιὰ τίς δεξαμενὲς αὐτές, θὰ δημοσιεύσω στὸν IV τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας.

all'incontro del quartiere di san Zorzi con sponde, et sabione da ridursi le aque fangose, che collano dalle strade; et fin quà l'opera si trova in un passo in circa d'altezza, ma in forma tale, che vi si può proseguir anco, et, accommodarla a uso di cisterna, quando paresse alla Ser^{ta} V.; Questo dico per l'opinione, che hò, che li Pozzi non siano per fare molto buona riuscita; essendose ne veduta l'esperienza in altri fabricati nella Città, che hora sono affatto inutili: Considerò in oltre l'Ingegniero Fabarini, che per la frequenza dell'immonditie in essi sabioni, haverebbe bisognato mutarli ogni tre, o quattro anni con interesse di molta spesa; intendendo perciò, che fossero erette le Cisterne, alle quali potriano inviarsi aque nette, et in abbondanza, parte dalli alloggiamenti Foscari, et parte dalli fontichi publici, che sono spaciosissimi.

In questa materia tanto importante dell'aque, aggiungerò

τάφρο τοῦ Παλιῶ Τείχους, ἀπέναντι στοὺς στρατῶνες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου²⁴ μὲ χεῖλη καὶ χοντροὺ ἄμμο, γιὰ νὰ μαζεύονται ἐκεῖ τὰ λασπόνερα πὸν τρέχουν στοὺς δρόμους. Τώρα τὸ ἔργο ἔχει ψηλώσει ἕνα βῆμα περίπου, μὰ σὲ σημείο πὸν νὰ μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ διασκευαστεῖ σὲ δεξαμενὴ, ὅταν εὐαρεστηθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας. Τοῦτο ἀναφέρω γιὰτὶ ἔχω τὴ γνώμη πὸς τὰ πηγὰδια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν καλὴ ἐπιτυχία, ὅπως μᾶς δίδαξε ἡ πείρα σὲ ἄλλα παρόμοια ἔργα στὴν πόλη, πὸν σήμερον εἶναι ὀλότελα ἄχρηστα. Παρατήρησε ἐπίσης ὁ μηχανικὸς Φαμπαρίνι πὸς ὁ ἄμμος ἐκεῖνος θὰ γεμίζει συχνὰ ἀπὸ ἀκαθαρσίες καὶ θὰ χρειάζεται ν' ἀλλάσσει κάθε τρία ἢ τέσσερα χρόνια, πράγμα πὸν θὰ ἀπαιτήσει πολλὰ ἔξοδα. Νομίζω, λοιπόν, πὸς ἂν γίνονιν δεξαμενεὺ μπορεῖ νὰ διοχετευτεῖ σ' αὐτὲς τὸ καθαρὸ καὶ ἄφθονο νερό, ἄλλο ἀπὸ τοὺς στρατῶνες Φοσκαρίνι καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸ Φούντικο, οἰκοδομήματα πὸν ἔχουν μεγάλη ἔκταση.

Σχετικὰ μὲ τὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα τοῦ νεροῦ θὰ ἀναφέρω

²⁴) Πρόκειται γιὰ τὶς δεξαμενεὺ πὸν βρέθηκαν τελευταῖα γεμάτες νερό, ὅταν κτιζόταν ἡ οἰκοδομὴ Ζουράρη (Κάντια Πάλας). Τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν ἀποφάσισε ἀρχικὰ ὁ Γενικὸς Προβλεπτικὸς Βεν. Μογο τὸ 1602 (βλ. ἐκθεσὶ τοῦ στό: Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος). Ὅπως μᾶς πληροφοροῦε τώρα ὁ Βενιέρ ἐγινε δευτέρη σκέψη, νὰ γίνονιν ξεροπήγαδα καὶ ὄχι δεξαμενεὺ, τοῦ τύπου ἐκεῖνου πὸν εἶναι καὶ σήμερον σὲ χρῆση στὴν ἐπαρχία Μεραμπέλου. Τὰ ξεροπήγαδα αὐτὰ γεμίζουν τὸ χειμῶνα νερό ἀπὸ κεῖνο πὸν τρέχει στοὺς δρόμους.

all'Eccze VV. che passando un aquedotto nella Città in luoco detto San Salvador; et di là alla Lozetta, fu tirata anco al Porto per commodo delle Galee et Vasselli ma per che di giorno l'acqua di San Salvatore, et della Lozzetta viene levata dal Popolo, assai poca quantità se ne riduce al Porto; onde vi manca quel benef- filio, che hebbero per fine li rappresentanti della Sertà V.;

Parmi che sarebbe in ciò sicuro, et utile rimedio, et di po- chissima spesa, che all'acqua del Porto fosse costruito un vaso ca- pace, il quale ricevendo quell'acqua, che vi concorre la notte senza impedimento, che per non esservi dove ridurla, conviene andar a male, sollevarebbe copiosamente dall' incommodo, et dal bisogno.

Il Castello, che è posto alla bocca del Porto, et dalla dili- genza di Magistrati fu fatto accommodare da non picciol danno, doverebbe anco esser munito continuamente da grosso riparo di sassi; et pure dall'accommodamento in quà non solo vi se è con- dotto, ma è statta levata la scala, che perciò si adoperava;

ἀκόμη στίς ἐξοχότητές σας ὅτι, ἕνα ὑδροαγωγεῖο τῆς πόλης περὶ ἀπὸ μιὰ τοποθεσία πὸν λέγεται Ἅγιος Σαλβαντόρ καὶ ἀπ' ἐκεῖ πηγαίνει στὴ Λότζα. Τὸ ὑδροαγωγεῖο αὐτὸ ἐπεχιάθηκε καὶ ὡς τὸ λιμάνι, γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ γαλέρες. Τὴν ἡμέρα ὅμως ἐλάχιστη ποσότητα φτάνει ὡς τὸ λιμάνι, γιὰ τὶς ὄρες ἐκεῖνες ὑδρεύεται ὁ λαὸς ἀπὸ τὶς κρηγες τοῦ Ἅγ. Σαλβαντόρ καὶ τῆς Λότζας. Γι' αὐτὸ δὲν γίνεται ἡ ἐξυπηρε- τηση ἐκεῖνη πὸν θά' θελαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνότητάς Σας.

Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα μοῦ φαίνεται πὸς θά' ταν ἀσφαλῆς καὶ ἀποτελεσματικὴ λύση, σχεδὸν ἀδάπανη, ἢ κατασκευὴ μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς στὸ λιμάνι γιὰ νὰ παίρνει τὸ νερὸ πὸν τρέχει ἀνενόχλητα τὴ νύχτα καὶ πὸν τώρα ἀναγκαστικὰ χάνεται, γιὰ τὸ δὲν ὑπάρχει μέ- ρος ν' ἀποθηκεύεται. Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τέλεια τὶς ἀνάγκες (τοῦ λιμανιοῦ)²⁵.

15.—Τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ φρούριο πὸν βρίσκεται στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ πὸν ἐπι- διορθώθηκε ὄχι ἀπὸ μικρὴ ζημιὰ μὲ τὴ μεγάλη ἐπιμέλεια τῶν Ἀρ- χόντων, πρέπει νὰ προστατευτεῖ στὸ μέλλον μὲ ἕνα μεγάλο κυματοθραύ- στη. Ἀπὸ τὴν ἐπιδιορθωση κ' ἐδῶ ὄχι μόνο ἔγινε ἡ ἐργασία αὐτὴ, μὰ καὶ ἡ σκάλα πὸν χρησιμοποιούνταν ἐκεῖ σηκώθηκε. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ

²⁵) Δεπτομέρειες γιὰ τὴν ὑδρευση τοῦ Χάντακα στὴ Βενετοκρατία βλ. στὸ ΙΙ τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, σ. 27 κ.ἐξ. καὶ στὴν ἀνέκδοτη μελέτη μου: Ἡ ὑδρευση τοῦ Χάντακα.

Onde affine, che quella parte, che è tanto esposta, all'impeto del Mare da Maestro Tramontana, restando in abbandono, non ritorni al stato di prima con tanto maggior facilità, quanto è statta accommodata di fresco, stimo grandemente necessario per tal causa qualche ordine della Sertà V.

Vi è nel medesimo Castello una cisterna di molta capacità, ma l'acqua che contiene è salmastra; ne si può saper sicuramente il difetto, d'ove proceda: Per certificarsi, consigliarei, che fosse fatta seccare; perche se il danno fosse dalla parte bassa, potrebbe con facilità ripararsi; se anco ve ne fosse, come vuole la maggior parte, dal spianzo del mare, che giunge di sopra via, potrassi in tal caso con una coperta di pietre cotte darli una pendenza, in modo che il mare venga immediate a passar in parte, che non apporti danno alla Cisterna, et così quella militia goderebbe il benefittio di acqua perfetta, et la Sertà V. resteria sol-

μὴν ξανάρθει σὴν πρώτη του κατάσταση τὸ φρούριο τοῦτο, πὸν εἶναι τόσο πολὺ ἐκτεθειμένο σὴν ὄρμη τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά, ἂν ἐξακολουθήσει νὰ ἔναι ἀφισμένο σὴν τύχη του—πρᾶγμα πὸν μορεῖ νὰ γίνε με τόση μεγάλη εὐκολία με ὅση ἐπιδιορθώθηκε τελευταία—θεωρῶ πολὺ ἀπαραίτητη κάποια διαταγή τῆς Γαληνότητάς Σας πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα²⁶.

Στὸ ἴδιο φρούριο εἶναι μιὰ δεξαμενὴ μεγάλης χωρητικότητας, μὰ τὸ νερὸ πὸν ἔχει εἶναι γλυφὸ καὶ δὲν μορεῖ κανένας νὰ μάθει ἀπὸ πὸν προέρχεται αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα. Γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ αἰτία θὰ συμβούλευα νὰ ἀδειάσει ἡ δεξαμενὴ καὶ νὰ στεγνώξει. Γιατί ἂν τὸ ἐλάττωμα εἶναι στὸ κάτω μέρος τῆς δεξαμενῆς θὰ μοροῦσε νὰ διορθωθεῖ με εὐκολία. Ἄν πάλι εἶναι, ὅπως νομίζουν οἱ πὸν πολλοί, ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας πὸν φτάνει ἀπὸ πάνω, θὰ μοροῦσε, σὴν περιποίηση αὐτῆ, νὰ γίνε ἓνα κάλυμμα τῆς δεξαμενῆς με τοῦβλα ψημένα, με κάποια κλίση γιὰ νὰ χύνεται ἀμέσως ἡ θάλασσα, ὥστε νὰ μὴν κάνει ζημιὰ σὴ δεξαμενῆ. Ἔτσι οἱ στρατιῶτες πὸν μένον ἐκεῖ θὰ ἔχαν

²⁶⁾ Ὁ Provveditor General Benetto Moro ἀναφέρει σὴν Ἐκθεσὶ του (1602) ὅτι: ὅταν ἔφτασε στὸ Χάντα α βρῆκε τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ ἔτοιμο νὰ καταρρεύσει ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ του, γιατί τὰ κύματα εἶχαν ὑποσκάψει τὰ θεμέλια του καὶ εἶχαν κάνει μέσα σ' αὐτὸ ἐπιφοβες σηλιές. Γι αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ τὸ ἐπισκευάσει ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο κάνοντας ἓνα πρόβολο (prorella) γιὰ νὰ τὸ προστιτέψει. Βλ. Σ. Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος).

levata da continua spesa, che fa nel pagar l'acqua per uso di quel Citarino Castellano, et delli soldati.

Aggrava continuamente l'interesse publico il cavamento, che si fa in quel Porto, et appena può avanzarsi, quello, che si va atterrandò alla giornata; poi che il prudentissimo ordine, che niun Vassello vi si potesse metter a Carena, par che da poco in quà venghi trasgresso affatto, il che come reputo degno di molta osservatione; così giudicherei a proposito, che esso ordine fosse rinnovato, con questo di più, che niun di quei rappresentanti possa andar a Capello se non haverà portato fede dal suo successore di non haver permesso metter a Carena Vasselli di niuna qualità dentro in quel Porto per tutto il corso del suo Reggimento.

στὴ διάθεσή τους καθαρὸ νερὸ καὶ ἡ Γαληνότητά Σας θὰ γλύτωνε ἀπὸ τὰ ἀδιάκοπα ἔξοδα ποὺ κάνει γιὰ νὰ πληρώνει τὸ νερὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐκλαμπρότατου Καστελιάνου καὶ τῶν στρατιωτῶν²⁷.

16.—Τὸ λιμάνι.

Τὸ ἄδειασμα ποὺ γίνεται στὸ λιμάνι ἀπὸ ζημιώνει συνέχεια τὸ Δημόσιο. Μόλις μπορεῖ ν' ἀδειάσει ἐκεῖνο ποὺ γεμίζει ἀπὸ μέρα σὲ μέρα γιὰτὴ ἡ σοφότερη διαταγή νὰ μὴ δεξαμενίζεται ἐκεῖ κανένα πλοῖο, φαίνεται πὼς τώρα τελευταῖα δὲν τηρεῖται καθόλου, ἐνῶ, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ τηρεῖται αὐστηρότατα. Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἡ διαταγή αὐτὴ πρέπει ν' ἀνανεωθεῖ καὶ νὰ προστεθεῖ ἀκόμα ὅτι: κανένας ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωπους ἐκείνους δὲν θὰ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πὼς διοίκησε καλά, ἂν δὲν φέρει βεβαίωση ἀπὸ τὸ διάδοχό του ὅτι δὲν ἔδωκε ἄδεια νὰ δεξαμενιστοῦν σ' αὐτὸ τὸ λιμάνι κάθε λογῆς πλοῖα, ὅσον καιρὸ διακοῦσε ἡ διοίκησή του²⁸.

²⁷) Καὶ ὁ Filippo Pasqualigo, capitano di Candia et Provveditor della Canea συνιστοῦσε τὸ 1594 νὰ διασκευασθεῖ καὶ νὰ ἐπιδιορθωθεῖ ἡ δεξαμενὴ τοῦ Φρουρίου τοῦ Χάντακα. Βλ. Σ. Σπανάκης, ὁ.π. τ. III, (ἀνέκδοτος).

²⁸) Τὸ σπουδαιότερο λιμάνι τῆς Κρήτης τὸν καιρὸ τῆς Βενετοκρατίας ἦταν τοῦ Χάντακα, ὅχι μόνο ἀπὸ στρατιωτικὴ μὰ κυρίως ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη, γιὰ τὴ ἀπ' ἐδῶ φεύγαν τὰ περισσότερα κρητικὰ προϊόντα γιὰ τὴ Βενετία καὶ ἐδῶ γινόταν τὸ πῶς σπουδαῖο διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ δίδοταν καὶ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐπὶ συντήρησή του. Οἱ γνωστὲς ἀγριεὶς τρικυμῖες τῆς κρητικῆς θάλασσας συσώρηναν πολλὰς φορὰς στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ βουνὰ ἀπὸ ἄμμο, ποὺ ἀπόφρασσε σχεδὸν τὴν εἴσοδο στὰ πλοῖα καὶ ἀνάγκη

Il Ministerio di quella Camera, che prima era essercitato da più persone, hora è ridotto in tre, et posso dire in una solla, nella quale stando tutta via appoggiato un manegio di così importante scrittura, vengono a colarvi indebitamente non meno li carichi, che le utilità, che spettano, et si doverebbono a molli, onde trattandossi del publico interesse poi che in tanto multiplice negotio, difficilmente si puo conosocere se vi fosse herore, o mancomento; non voglio restar di riccordare che stimerei grandemente utile, che sia commesso l'essecutione de gl'ordini per li quali vi-

17.—Οἱ οἰκονομικὲς ὑπηρεσίαι.

Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Δημοσίου Ταμείου, πὸν πρῖν γινόταν ἀπὸ περισσότερα πρόσωπα, τώρα ἔχει πέσει σὲ τρία καὶ μάλιστα μπορῶ νὰ πῶ σὲ ἓνα μόνο. Στὸ πρόσωπο αὐτὸ πὸν στηρίζεται ἡ διεκπεραίωση μιᾶς τόσο σπουδαίας γραφικῆς δουλειᾶς ἔρχονται νὰ κατασταλάξουν, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε, ὄχι μόνο οἱ φροντίδες μὰ καὶ οἱ ὀφέλειες πὸν ἔχει αὐτὴ ἡ ὑπηρεσία καὶ πὸν θὰ ἔπρεπε νὰ μοιράζονται σὲ περισσότερα πρόσωπα. Ἐπειδὴ πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ δημόσιο συμφέρο καὶ ἐπειδὴ σὲ τόσο πολὺπλοκῆ ὑπηρεσία δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὑπάρχει λάθος ἢ παράλειψη, δὲν παραλείπω νὰ ἀναφέρω, πὸς κρῖνω ὀφελιμότητα νὰ δοθεῖ ἐντολὴ νὰ ἰσχύσουν οἱ διαταγές, πὸν ἀπαγορεύουν

κάθονταν νὰ πηγαίνουν στὸ λιμάνι τῶν Φρασιῶν πρὸς τὴ Ρογδιὰ γιὰ νὰ φορτώνουν καὶ νὰ ξεφορτώνουν ἐκεῖ τὶς πρᾶματιες των ἢ νὰ κάνουν ἀβαρίες ν' ἀλαφρώσουν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μποῦν στὸ λιμάνι τοῦ Χάντακα. (βλ. Σ π α ν ά κ η, ὁ. π., τ. I, σ. 178).

Καὶ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Ben. Moro ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἄδειασμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα καὶ ἀναφέρει στὴν ἔκθεσή του: «*Candia ha il suo porto, capace di numerosa banda di galee, et altri vasselli grossi hora specialmente che per la escavatione in mio tempo fattagli, et che si va pur continuando presta loro quella commodità di potervi sorgere che ha a veva già quasi affatto perduta*». Βλ. Σ π α ν ά κ η, ὁ. π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Γι αὐτὸ, τὸ βᾶθεμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα ἀπασχολοῦσε πάντα ὅλους τοὺς Βενετοὺς ἄρχοντες καί, ὅπως λέγει καὶ ὁ Βενιέρ, τὸ Κράτος ἀναγκάζόταν νὰ πληρώνει διαρκῶς ἔξοδα γιὰ τὸ ἄδειασμά του. Γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἔξοδα αὐτὰ ἡ Κυβέρνηση τὸ 1363 ἔβγαλε διαταγὴ νὰ δαπανηθοῦν 3000 ὑπερπυρα πὸν θὰ καταβάλλονταν τὰ μισὰ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ τὰ ἄλλα μισὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς Ἑβραίους τοῦ Χάντακα. Ἡ φορολογία αὐτὴ θεωρήθηκε ἀδίκη ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς γιὰ νὰ κηρῦξουν ἐπανάσταση ἐνάντια στὴ Μητρόπολη, τὴ γνωστὴ ἐπανάσταση τῆς Δημοκρατίας τοῦ Αγίου Τίτου, πὸν εἶχε τόσο τραγικὸ τέλος γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες. Βλ. καὶ Στ. Σ α ν θ ο υ δ ῖ δ ῆ, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1939, σ. 86.

ene prohibito, che nelle Camere, niuno sia chi si voglia, possa godere, ne essercitare più d'un solo offitio, o come principale, o come sostituto, sotto quelle pene, che paressero alla Ser^{ta} V.

Intorno il negotio de quattrini, già che l' Ecc^{ze} V V. vi hanno fatto deliberatione et commessa la loro volontà all' Illmo Sigr Provr G(e)n(er)ale di quel Regno, a me cessa l'occasione di dir altro, se non che mi pare impossibile, che quei poveri sudditi, che sin quà sotto la sicurtà della fede publica confermata loro con il novo impronto sopra li quattrini, hanno convenuto ricevere quella monetta astretti anco dall'autorità di tanti proclami, possono hora con sottisfattione accommodarsi all'agravio della perdita del terzo, interesse, che al fine torna in danno del povero miserabile, e del publico solamente, per le raggioni, che mi offero di esprimer sempre, che sarà di gusto all' Ecc^{ze} V V.

στοὺς ὑπαλλήλους τοῦ Δημόσιου Ταμείου νὰ ἐκτελοῦν ἄλλες ὑπηρεσίες ἢ νὰ μισθοδοτοῦνται ἀπ' αὐτὲς παρὰ μόνο μία, εἴτε σὰν κύριο ἐπάγγελμα εἴτε σὰν ἀντικαταστάτες ἄλλων. Ἀντίθετα θὰ ὑπόκεινται στὶς ποινὲς ποὺ θὰ θεωροῦνταν σωστὲς ἀπὸ τὴ Γαληνότητά Σας²⁹.

Γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν χρημάτων, τώρα, ποὺ οἱ ἐξοχότητές σας ἀποφάσισαν πάνω σ' αὐτὸ καὶ παραχώρησαν τὴ δικαιοδοσία τους στὸν ἐκλαμπρότατο κ. Γενικὸ Προβλεπτὴ τοῦ Βασιλείου ἐκείνου, δὲν βγαίνει σὲ μένα λόγος νὰ πῶ τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο πὼς μοῦ φαίνεται ἀδύνατο, οἱ φτωχοὶ ἐκεῖνοι ὑπῆκοοι, ποὺ μέχρι σήμερα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τῆς δημόσιας πίστεως ποὺ τοὺς δίδεται μὲ τὴν καινούρια ἐπισήμανση πάνω στὰ νομίσματα, συμφώνησαν νὰ δεχτοῦν τὴ μονέδα ἐκείνη, κι ἀναγκασόμενοι ἀπὸ τὶς τόσες διαταγές, μποροῦν τώρα νὰ δεχτοῦν μὲ ἱκανοποίηση τὴν ἐπιβάρυνση ποὺ θὰ ἔχουν, χάνοντας τὸ τρίτο κέρδος ποὺ στὸ τέλος καταντᾷ ζημιὰ μόνο σὲ βάρος τοῦ ἄθλιου φτωχοῦ καὶ τοῦ Δημόσιου, γιὰ τοὺς λόγους ἐκείνους ποὺ εἶμαι πάντα ἔτοιμος ν' ἀναφέρω, ὅταν θὰ τὸ θελήσουν οἱ ἐξοχότητές σας.

²⁹) Σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας ὁ Φραγκ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του (1629) πὼς εἶναι δειλοὶ, ἀναποφάσιμοι καὶ πάντα διστάζουν νὰ δυσαρεστήσουν κανένα καὶ δὲν παύουν νὰ δίδουν ὑπομίες πὼς στὸ κάθε τι ἔχουν κάποιο συμφέρο. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. II, σ. 68. Ἀνάλογα ἀναφέρει καὶ ὁ Zuan. Mocenigo τὸ 1589. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π. τ. I, σ. 113 κ.έξ.

Ἡ Β. Μορο (1602) βρῆκε καθυστερούμενα ἔσοδα τοῦ Δημόσιου Ταμείου Κρήτης 1,080.000 δουκάτα ἀπὸ ἀμέλεια τῶν ὑπαλλήλων. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Già ho considerato quanto spetta all'interesse della giustizia, al buon governo, et conservatione della Città, et di quelle del Regno, alla Militia, Cernide, Angarie, Cavallaria di feudati, et della Strathia, all'armar delle Galere, circa il ministerio di quella Camera, et sopra la Regulation delli quattrini, mi resta però insinuare alla Sertà V. quello che giudico di non poca importanza per li rispetti di quel Regno.

Vi capitano in ogni stagione, et ad'ogni capo dell'Isola dalla parte di Ostro, Galeoni armati di diversi Prencipi, et senza alcun riguardo sbarcano in terra a centenara, li quali restano anco nel Regno per qualche tempo, et captando gl'animi degl'Isolani, non meno col pagar loro ingordamente li rinfrescamenti, et robbe, che ricevono, quanto con altri segni di apparente benevolenza, per qualche fine non palese fin hora, tutto che quello camini sempre accompagnato da presupposito necessario, vengono a introdursi con familiarità tanto intrinseca, che non solamente nasce da questo pregiudizio notabile al buon ordine della sanità, che per la memmoria delle tribulationi passate, deve stimarsi so-

18.—Ἡ ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου.

Ὡς ἰώρα πραγματεύτηκα ὅτι ἀφορᾷ τὸ συμφέρο τῆς Δικαιοσύνης, τὴν καλὴ διοίκηση καὶ τὴ συντήρηση τῆς πόλης (τοῦ Χάντακα) καὶ τοῦ Βασιλείου, τὴ Μιλίτσια, τὶς Τσέρονιντε, τὶς Ἀγγαρεῖτες, τὸ φεουδαλικὸ ἱππικὸ καὶ τὸ μισθοφορικὸ, τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, τὴν ὑπηρεσία τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὸ διακανονισμὸ τῶν ρομισμάτων. Μοῦ μένει νὰ ἀναφέρω στὴ Γαληνότητά Σας αὐτὸ πὸν θεωρῶ ὄχι μικρῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου ἐκείνου.

Ἐκεῖ φτάνουν σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε ἄκρο τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸ νότιο μέρος γαλιόνια ἐξοπλισμένα, πὸν ἀνήκουν σὲ διάφορους ἡγεμόνες καὶ χωρὶς καμιά προφύλαξη ἀποβιβάζονται κατὰ ἑκατοντάδες (ἄνθρωποι) πὸν παραμένουν στὸ Βασίλειο κάμποσο καιρὸ καί, κερδίζοντας τὶς ψυχὰς τῶν νησιωτῶν, ὄχι μόνον πληρώνοντάς τους πλουσιοπάροχα τὶς ἀναπαύσεις καὶ τὰ πράγματα πὸν παίρνουν, μὰ καὶ μὲ ἄλλα δείγματα φαινομενικῆς καλοσύνης, γιὰ κάποιο σκοπὸ πὸν δὲν εἶναι γνωστὸς μέχρι τώρα, παρ' ὅλο πὸν ὅλ' αὐτὰ συνοδεύονται πάντοτε ἀναγκαῖα προϋπόθεση, ἀποκτοῦν σιγὰ-σιγὰ τὴν ἐγκάρδια οἰκειότητα, πὸν ἀπὸ ὄχι μόνον δημιουργεῖται σοβαρὴ ζημιὰ στὴν ὑγεία πὸν βρῖσκεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ πὸν πρέπει, ὅστερα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες πὸν περᾶ-

pra ogni cosa, ma potrebbe ancora dar causa facilmente al sr Turco di qualche gelosia, col vedersi li Vasselli, et le genti nemiche al suo Imperio, favoriti, et nelli loci, et dalli sudditi della

σαμε³⁰, γὰ ἐκιμαῖται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, μὰ θὰ μποροῦσε ἀκόμη γὰ προκαλέσει στοὺς Τούρκους κάποια ὑποψία, βλέποντας τὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ἐχθρικά ἀπέναντι στὴν αὐτοκρατορία τους, γὰ περιθάλλονται στοὺς τόπους καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπη-

³⁰⁾ Δὲν ξαίρω τί ἔχει ὑπόψει του ὁ Βενιέρ ἀναφέροντας τὶς «δοκιμασίες» αὐτές. Γεγονὸς ὅμως εἶναι πὼς στὰ χρόνια κείνα τρομερὲς ἐπιδημίες, πανώγλα, χολέρα κλπ., ἔπεφταν καὶ στὴν Κρήτη καὶ ἐρήμωναν κυριολεκτικὰ τὸν τόπο. Μιὰ τέτλια πανώγλα, πρὸς ἔπασσε στὸ Χάντακα στὰ 1592 περιγράφει μὲ τὰ πρὸ σκοτεινὰ χρώματα ὁ τότε capitano di Candia Filippo Pasqualigo. Ἐπ' αὐτὴ πέθαναν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Pasqualigo:

1) στὸ Χάντακα :

ἄντρες	2.228
γυναῖκες	2.078
ἀρσενικά παιδιὰ	1.766
λατίνοι καλόγεροι καὶ παπάδες	50
στρατιῶτες	1.000
νόθοι, γυναῖκες καὶ σύζυγοι στρατιωτῶν	1.184
ἔβραιοι, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ	294
Σύνολο	8.600

2) στὰ χωριά : (δὲν κατονομάζονται)

ἄντρες	1.128
γυναῖκες	2.815
ἀρσενικά παιδιὰ	1.365
	5.308

Στὴν πόλη τοῦ Χάντακα ἔμειναν ζωντανοί, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος Pasqualigo:

ἄντρες κάθε ἡλικίας	2.762
γυναῖκες	4.449
ἀρσενικά παιδιὰ μέχρι 15 χρονῶν	902
Σύνολο	8.133

Δηλαδή ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τοῦ Χάντακα, ποὺ ἦταν—σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀπογραφές—16.733 ψυχές πέθαναν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς ! Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ αὐτὴ ξαναγύρισε τὸ θανατικὸ καὶ πέθαναν καὶ ἄλλοι πολλοί. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ.π., τ, ΙΙΙ, (ἀνέχδοτος). Εἰς Κώδ. τοῦ Ἑλλην. Σχολείου Σχοπέλου (φ. 417α καὶ φ. 417β) ἀναφέρεται χρονικὸ ποὺ προέρχεται,—κατὰ παρατήρηση τοῦ Κ. Ἀμαντου—ἐκ τῆς ἐν Κρήτη μοῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου τῶν Ἀπεζωνῶν, στὸ ὁποῖο περιγράφεται τὸ ἴδιο θανατικὸ ἐξί- σου τραγικὰ:

Sertà V., onde non essendo bene, che persone di così fatta qualità, dalle quali non si può attendere che effetti dannosi in ogni occasione, che loro si offerisse a proposito habbino ricetto dove hanno da esser aborite per causa anco delle Fortezze piccole; sarebbe però mia opinione, che tutti quelli, che smontassero nell'avenire dalli sudetti Galeoni o altri Vasselli, fossero dalli rappresentanti di quella giuriditione condannati cinque anni al remo con li ferri alli piedi, et che essa condanna apparisse fatta semplicemente dall' rappresentante per la vigilanza, che deve usare nel suo carico, più tosto che in virtù di espressa commissione della Sertà V.,

κόους τῆς Γαληνότητάς Σας. Ἐπειδή, λοιπόν, δὲν εἶναι σωστό, ἀνθρώποι τέτιας ποιότητος, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας παρὰ ἀποτελέσματα ἐπιζήμια σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νὰ γίνονται δεκτοὶ ἐκεῖ, ὅπου πρέπει νὰ εἶναι ἀνεπιθύμητοι ἀκόμη καὶ ἐξ αἰτίας τῶν μικρῶν φρουρίων, νομίζω πὼς ὅλοι ἐκεῖνοι πὸν θὰ ἀποβιβάζονταν στὸ μέλλον ἀπὸ τὰ παραπάνω γαλιόνια ἢ ἀπὸ ἄλλα πλοῖα, πρέπει νὰ καταδικάζονται ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους Ἀντιπρόσωπους σὲ πέντε χρόνια κουπλὶ μὲ τὰ σίνιερα στὰ πόδια. Ἡ ποινὴ αὐτὴ πρέπει νὰ φαίνεται πὼς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴ φρούρηση τοῦ ρησιοῦ Ἀντιπρόσωπο, μᾶλλον σὰν ὑπηρεσία πὸν ἀνήκει στὸν κύκλο τῆς δικαιοδοσίας του, παρὰ ἐν ὀνόματι ρητῆς ἐντολῆς τῆς Γαληνότητάς Σας.

Εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', χρόνος κατηραμένος, ἐγένετο μέγαν θανατικὸν ἀπὸ πανόκλα καὶ ἀπὸ καρμπά, πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἐφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κορίνθον. Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονε εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς καμπήσια χωρία. Τὰ Χανία καὶ τὸ Ρέθεμνος ἔμειναν ἄγευστα τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκράτει ὁ θάνατος οὗτος ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαρτίου... ἕως ὅλον τὸν Ἰούλιον. Ἐποθένασι τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ περισσότεροι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀψάλτους καὶ ἀτίμως ὡσπερ τοὺς κύνας... ἔμειναν τὰ σπίτια ἔρημα, καὶ ὁποῖος ἤθελεν ἔκλιπεν ἀφόβως.

Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', ἀφ' οὗ ἔπαυσε λιγὰκι τὸ θανατικὸν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, πάλιν δὲν ἔπαυεν ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν χώραν, δέκα δώδεκα κορμιά τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολὺς. Εἰς τόσον φοβούμενοι οἱ ἀφέντες μήπως καὶ ἀνάγκη πάλιν τὸ κακὸν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὴν Χώραν, ἐκλείσαν ταῖς πόρταις τῆς Χώρας, καὶ ἀπόξω δὲν ἔμβαινε τίνας μέσα, μήτε τίνας νὰ ἔβγη ὄξω... Ἰερεῖς πολλοὶ ἀπέθανον, ἰατροί, ποβολάνοι πολλοί, πλούσιοι καὶ πένητες, εἰς νοῦμερον ἕως τριάκοντα χιλιάδες καὶ κάλλιον. Οἱ ἄρχοντες ἔμειναν ἀθῶοι τοῦ κακοῦ τούτου, διότις ἔφυγον ἀπὸ τὴν Χώραν καὶ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ χωρία τῶς. . . » Βλ. Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, στὸν Ἀ' τόμον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (ἔκδοσις Ἀκαδημίας) Ἀθήναι 1932, σ. 14, καὶ περιοδικὸ «Ἑλληνικά» τόμ. Δ', σ. 187 (historia della Peste nel Regno di Candia 1592).

alla quale poi in ogni caso sarebbe in pronto la scusa di non esserle ciò venuto prima all'orechie, et dipenderebbe sempre dal suo prudente beneplacito di gratificare quella intercessione, che le paresse degna della sua gratia, et coloro che venissero posti in Galea coll'esempio della pena, longa, o breve, quale si fosse, darebbono modo ad'altri di fuggire il sbarco, per schivare nell'istesso tempo l'incontro del danno proprio.

Per ultimo supplimento di quanto ho esposto, devo commendare grandemente all'Ecc^{te} V.V. la molta vigilanza, che hu usata a mio tempo il Clar^{mo} signr Nicolò Balbi nel suo presente Reggimento di Settia, così nella continuatione di sicuri avisi, et nell'osservare da quella parte li Galeoni, et le loro genti, come nell'aver con la sua diligentia investigato la falsità, che commetevano nell'impronto dei quattrini alcuni Cingani nella sua giurisdizione, quali fatti ritenere furono anco di suo ordine inviati in Candia, dove secondo le loro colpe hanno portato il dovuto castigo, con acressimento di riputattione di così fruttuoso rappresentante.

Questo è quanto nel corso del mio carico mi è successo di ve-

Ἔτσι ἔπειτα, σὲ ἐνδεχόμενη περίπτωση, ἡ δικαιολογία θὰ εἶναι ἔτσι μὴ : ὅτι, δηλαδή, ἡ καταδίκη ἔγινε πρὶν νὰ μάθει τίποτε ἡ Γαληνότητά Σας. Ἔτσι θὰ ἐξαρτιόταν πάντα ἀπὸ τὴ συνετὴ ἐγκρισὴ Σας ἡ μεσολάβησή Σας σ'αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, δίδοντας τὴ λύση ἐκείνη ποὺ θὰ ἦταν ἄξια τῆς εὐμένειάς σας. Ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ὀδηγούνταν στὸ κάτεργο γιὰ παραδειγματικὴ τιμωρία, εἴτε ἦταν μακροχρόνια εἴτε ὄχι, θὰ γινόταν παράδειγμα στοὺς ἄλλους γιὰ νὰ μὴν ἀποβιβαστοῦν, καὶ ἔτσι ν' ἀποφύγουν ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν τιμωρία τους.

Σὰν τελευταῖο συμπλήρωμα στὰ ὅσα ἀνάφερα, ὀφείλω νὰ σημειώσω ἰδιαίτερα στὶς ἐξοχότητές σας τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια ποὺ κατάβαλε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Νικολὸ Μπάλμπι στὴ σημερινή του ὑπηρεσία τοῦ διοικητῆ τῆς Σητείας, ὄχι μόνο δίδοντάς μας συνέχεια ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν γαλιονιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τους σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη μὰ καὶ ἀνακαλύπτοντας μὲ τὴν ἐπιμέλειά του τὴν παραχάραξη ποὺ ἔκαναν στὴ μάσκα τῶν νομισμάτων μερικοὶ τσιγγάνοι τῆς περιφέρειάς του, τοὺς ὁποίους συνέλαβε καὶ τοὺς ἔστειλε στὸ Χάντακα, ὅπου τιμωρήθηκαν, μὲ τὶς ἀνάλογες ποινὲς καὶ ἔτσι ἀδξήθηκε ἡ ἐκτίμηση τῶν τόσο δραστήριου ἀντιπρόσωπου.

Ἀυτὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀνυλῆφτηκα στὴ διάορκεια τῆς ὑπηρεσίας

dere; et di rappresentare alla Sertà V. la qual si degnerà supplire con il solito della sua benignità, dove nell'opera presente vi mancasse la debita perfettione, appagandossi della sincerità et prontezza del mio anemo, già consecrato, con la persona, Casa, figlioli, et insieme con ogni mio essere per tutte le occasioni di suo servitio. Gra. etc.

Fine

*della Relation de sr Dolfin Venier
ritornato di Duca di Candia
1610*

μον, τὰ ὅποια ἀναφέρω στή Γαληνότητά Σας καί ἄς εὐαρεστοῦθεῖ νά συμπληρώσει μὲ τὴ συνηθισμένη καλωσύνη της ὅσα παρόλεια ἐγὼ νά ἀναφέρω μὲ τὴν ἀκριβεία πὸν πρέπει καί ἄς ἀποζημιωθεῖ μὲ τὴν εὐλικρίνεια καί τὴν προθυμία τῆς ψυχῆς μου, πού, μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, τὸ σπῖτι, τὰ παιδιά καί μὲ ὀλόκληρο τὸ εἶναι μου ἔχουν ἀριερωθεῖ στήν ὑπηρεσία της σὲ κάθε περίσταση.

Εὐχαριστιῶ κλπ.

Τέλος

*τῆς Ἐκδόσεως τοῦ κ. Ντολφὶν Βενιέρο
τέως Λούκα τῆς Κρήτης
1610*

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΑΛΙΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

(Συμπλήρωμα εἰς «Κρητικά Χρονικά» Α', σσ. 239-248)

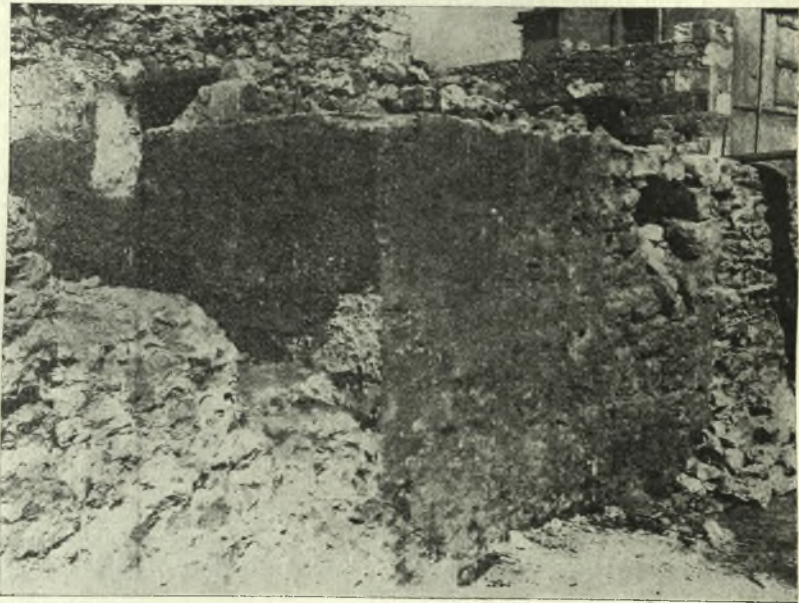
Λιὰ συντόμου μελέτης, δημοσιευθείσης εἰς τὸν Α' τόμον τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ Χάνδαξ κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον δὲν παρέμεινε ἀνευ τειχῶν καὶ ὅτι εἰς τμήματα τοῦ διασωθέντος ὄχι εἰς καλὴν κατάστασιν περιβόλου τῶν παλαιῶν τειχῶν τῆς πόλεως θὰ ἔδει νὰ ἀναγνωρίσωμεν λείψανα τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς τειχίσεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐστήριξα κυρίως εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Κάστρου καὶ τῶν ἔξω αὐτοῦ, εἰς τὸ Ἐξώπορτον, ἀναπτυχθέντων παλαιῶν Βούργων μὲ τὰ ἐκκλησιδία των, ἰδρυθέντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον, ἐπίσης εἰς τὰ παραδοθέντα ὀνόματα παλαιῶν ἐκκλησιῶν ἀποδεικνύοντα τὴν ὑπαρξίν των τειχῶν, ὡς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ἐξωτοίχου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κοστομύρη (Παρατείχου), τῆς Παναγίας Πισωτειχιώτισσας, τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Ὠραία Πορτα, τῆς Παναγίας Ὠραιοπυλίτισσας καὶ ἄλλων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα συνοδεύονται μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «στὸ Κάστρο», «στὸ Ἐξώπορτο» ἢ «τοῦ Βούργου». Τὰ παραδοθέντα ὀνόματα τῶν παλαιότερων πυλῶν, τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὠραία Πύλη καὶ ἡ Παλαιὰ Πόρτα, ἐθεωρήθησαν ὡς συμμαρτυροῦντα εἰς τὴν ὑποστηριζομένην ἐκδοχὴν, τὴν ὁποίαν καθίστα ἔτι πιθανωτέραν ἡ παρατήρησις ὅτι οὔτε οἱ Γενουαῖται οὔτε οἱ Ἐνετοὶ θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσουν τὸν ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1213 ὡς πλήρη μαρτυρούμενον περιβόλον, ἃν δὲν εἶχον προὔπαρξει τὰ βυζαντινὰ τεῖχη.

Λόγῳ τῆς κακῆς τῶν παλαιῶν τειχῶν διατηρήσεως δὲν ἠδυνήθην νὰ προσθέσω πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς μου ἐπιχειρήματα ἀντλούμενα ἐκ τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ κατέληγα:

«Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύνατο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιάδοχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαϊκὴν ὄψιν. Δυστυχῶς σήμερον σώζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολὺ μικρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην».

Ἡ τύχη ἠθέλησε νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος ἐπὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ τούτου σημείου καὶ κατὰ τρόπον μάλιστα ὄχι μόνον ἀπλῶς ἀποδεικτικὸν τῆς ὑποστηριχθείσης γενικῶς ἐκδοχῆς, ἀλλὰ καὶ διαφωτιστικὸν τοῦ ζητή-

ματος τῆς μορφῆς τῶν βυζαντινῶν τούτων τειχῶν. Ὀλίγους μόνον μῆνας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης, τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 1948, ὁ ἰδιώτης Κωνστ. Λιναρδάκης κάτοχος τμήματος τῶν τειχῶν, ἀνθραειτῶν ἤρχισε νὰ κατεδαφίξῃ αὐτὸ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ οἰκοδομήσῃ εὐτυχῶς ἢ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐπενέβη ἐγκαίρως καὶ ἡ κατεδάφισις περιορίσθη μόνον εἰς ἐπουσιώδη ἀνώτερα τμήματα τοῦ τείχους. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἀπεκαλύφθη οὐσιαστικὸν τμήμα τοῦ παλαιοτάτου τείχους, εἰς τῶν πύργων δηλαδὴ τούτου μὲ τὸ συνεχόμενον

Εἰκ. 4. — Φωτογραφία τοῦ ἀποκαλυφθέντος βυζαντινοῦ πύργου πρὸ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομήσεως οἰκίας.

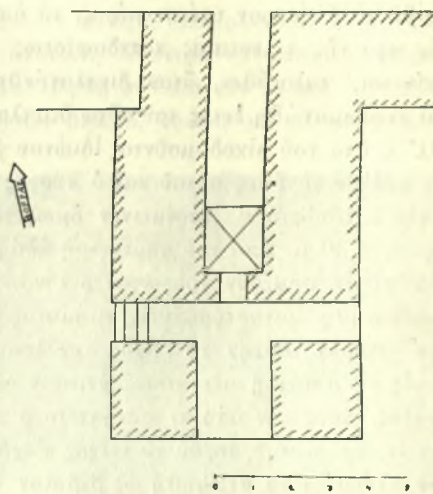
προπέτασμα, τὸ ὁποῖον αὐτυχῶς πρὸ ἐτῶν εἶχε διαρρηχθῆ διὰ νὰ κατασκευασθῇ συνδετικὴ πρὸς τὴν κυρίαν ὀδικὴν ἀρτηρίαν ἀράδος. Ὁ πύργος οὗτος, τοῦ ὁποίου παρέχω χαρακτηριστικὴν φωτογραφίαν, ληφθεῖσαν, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς νοτίας πλευρᾶς, εἶχε καταστῆ τελείως ἀθέατος καὶ παρέμεινεν οὕτω ἄγνωστος ἀκόμη καὶ εἰς τὸν ὀξυδερκῆ μελετητὴν τῶν Ἑνετικῶν Μνημείων τῆς Κρήτης Giuseppe Gerola, διότι εἶχε περικαλυφθῆ διὰ τοῦ παλαιοῦ ἐνετικοῦ τείχους, οὕτως ὥστε μόνον ἡ βορεῖα τούτου πλευρά, ἢ εἰς εὐθείαν γραμμὴν συνδεομένη μὲ τὰ προπετάσματα (τὰ «διάμεσα δομήματα», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λέοντος Διακόνου), νὰ παραμείνη ὄρατή.

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς πύργος εἶναι τετράγωνος, προεξέχων κατὰ 5.10 μ. τοῦ τείχους, πρὸς τὸ ὁποῖον συνάπτεται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ, τὴν πρὸς τὴν τάφρον, πλευρᾶν. Τὸ πλάτος του εἶναι 6,5 μ., τὸ δὲ ὕψος του εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ καθορισθῇ, ἀφοῦ ἔχει κατεδαφισθῆ τὸ ἀνώτερον τούτου μέρος, τὸ ὁποῖον ἄλλως δὲν διεσώζετο καλῶς πρὸ τῆς τελευταίας κατεδαφίσεως· ἡ καθαίρεσις εἶχεν ἀρχίσει, φαίνεται, παλαιόθεν, ὅταν διεπλατύνθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τὸ τεῖχος καὶ ἐνεσωματώθη ἐντὸς τοῦ οὕτω διαπλατυνθέντος σώματος ὁ πύργος· ἀλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ οἰκοδομοῦντος ἰδιώτου γενομένη κατεδάφισις ἐμίωσεν ἔτι μᾶλλον τὸ ὕψος αὐτοῦ καὶ ὁ πύργος μόλις διέφυγε τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατεδάφισιν· παρέμεινεν ὅμως τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 4,30 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ συνάπτεται σήμερον πρὸς νεωτερικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον πρὸ ἐτῶν ἠκοδομήθη, καταστραφέντος τμήματος τοῦ συνεχομένου τείχους. Πρὸς τὴν πλευρᾶν ταύτην τὸ τεῖχος συνδέεται μὲ τὸν πύργον του χαλαρῶς, χωρὶς νὰ ἀποτελῇ μετ' αὐτοῦ ἐνιαῖον σῶμα· ἐσχημάτιζεν εἶδος παραστάδος, πρὸς τὴν ὁποίαν συνήπτετο ὁ πύργος, ἀγκιστρούμενος, οὕτως εἰπεῖν, ἐπ' αὐτοῦ, ἀφοῦ τὸ τεῖχος εἰσέδυνεν ὀλίγον ἐντὸς τοῦ σώματος του. Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι ὁ πύργος ὑπερεῖχε τοῦ τείχους ἔξ ὅ ἑπρόβαλλεν, ὡς τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ τεῖχη. Καίτοι τὸ πρὸς ἀνατολὰς προπέτασμα τοῦ τείχους ἔχει καταστραφῆ ἐν μέρει λόγῳ τοῦ διανοιγέντος ρήγματος, δύναται τις ἀκριβῶς νὰ διακρίνη τὸ πάχος τούτου, τὸ ὁποῖον μόλις φθάνει τὰ 2.50 μ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους τούτου πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἐπιμελής. Ἀποτελέσθη ἔξ ἀγολιθοδομῆς ἐκ μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων, μὲ ἀφθονον ἄσβεστον καὶ ἀνάμειξιν τεμαχίων πλίνθων καὶ κεράμων, καὶ μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν, κατὰ τὴν φαινομένην αὐτῶν ἐπιφάνειαν, ἐχρησιμοποιήθησαν λίθοι μεγαλύτεροι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ξεστοί. Τὸ σύνολον παρέχει ὄψιν παλαιοῦ τείχους καὶ δυσκόλως καὶ ἐκ μόνου τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ τὸ ἀποδώσῃ τις εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς Β' Βυζαντινῆς Περιόδου. Ὁ πύργος ἀντιθέτως εἶναι λίαν ἐπιμελημένης κατασκευῆς· ἅπασαι αἱ πλευραὶ του ἠκοδομήθησαν μὲ ὄραιους πελεκητοὺς λίθους, ὄχι μεγάλους, σχηματίζοντας τελείας ἀκμὰς κατὰ τὰς ἔξω γωνίας· κατὰ τὴν ΝΑ ἀκμὴν διακρίνει τις γλυφὴν κατερχομένην καὶ σβεννυμένην εἰς ὕψος 2,80 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐπιπέδου τοῦ χώματος. Ἀναλόγως θὰ ἐσχηματίζετο καὶ ἡ μὴ ἐμφανὴς ΝΔ ἀκμὴ τοῦ πύργου.

Τὸ ἐσωτερικόν του ἐσχηματίζετο ἐν εἴδει διαδρόμου, ἔχοντος τὴν εἴσοδον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ προφανῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου τῆς παρὰ τὸ τεῖχος ὁδοῦ· ὁ διάδρομος οὗτος, πλάτους

1,75, κατέληγεν εἰς μικρὸν θαλαμίσκον τοῦ αὐτοῦ πλάτους καὶ μήκους 1,75, σχηματιζόμενον εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον (περίπου 1.70 μ.) ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου, με ὀροφὴν θολωτὴν ἡμικυλινδρικήν (a botte) ἐκ ξεστῶν ἐπίσης λίθων· μικρὸν ἄνοιγμα ἢ παράθυρον, πλάτους 0,70 καὶ πάχους ἐπίσης 0.70 μ., ἐσηματιζέτο εἰς τὸ βάθος εἰς ὕψος 0,60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ θαλαμίσκου. Ἡ χρησιμότης τοῦ παραθύρου τούτου ὡς σκοπιᾶς, ἀλλὰ καὶ σημείου σκοπεύσεως τοῦ ἀντιπάλου εἶναι φανερά. Οὔτε τὸ ὕψος θαλάμου, σωζομένου μέχρι 2.00 μ., οὔτε τοῦ παραθύρου του, διατηρουμένου εἰς ὕψος 1.30 μ., διασώζεται πλέον· ἀλλὰ τοῦ πρώτου δύναται νὰ καθορισθῇ ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς θολώσεως ὡς ἀνερχόμενον εἰς 2.30-2.40 μ.· τὸ παράθυρον δὲν θὰ ἦτο ὑψηλότερον τοῦ 1.70 μ. Τὰ περιβάλλοντα τὸν διάδρομον καὶ τὸν θαλαμίσκον τοιχώματα τοῦ πύργου εἶναι ἰσοπαχῆ μετὰ τὰ διαμέσα δομήματα τοῦ τείχους, ἔχουν δηλαδὴ πάχος 2,50 μ.

Ὁ πύργος βεβαίως δὲν ἦτο ὁ μόνος τοῦ τείχους· παρὰ τὴν ριζικὴν ἀλλοίωσιν τὴν ὁποῖαν ὑπέστη τὸ τμήμα τοῦτο ἐκ τῶν οἰκοδομῶν διακρίνονται σαφῶς περαιτέρω κάθετοι ἄρμοι καὶ ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ὑπάρξεως ἄλλων πύργων· ἡ πυκνότης ὁμοῦς τούτων καὶ ἡ ἀκριβὴς μορφή δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἄνευ ἐρεῦνης, ἐπὶ τοῦ παρόντος καθισταμένης ἀδυνάτου. Οἱ πύργοι πάντως θὰ ἦσαν κατὰ κανονικὰ διαστήματα καὶ ἐπομένως διαπίστωσις τῆς ἀκριβοῦς ἀποστάσεως μεταξὺ δύο πύργων θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου τείχους. Ἡ γενικὴ μορφή δὲν θὰ ἦτο πολὺν διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποῖαν βλέπομεν εἰς τὸ παλαιότερον διασωθὲν σχεδίασμα τῆς πόλεως τὸ εἰκονογραφοῦν τὴν «*Descriptio Insulae Cretae*» τοῦ περιφήμου καταστάντος περιηγητοῦ *Cristoforo Buondelmonti*¹⁾: μία σειρὰ πύργων τετραγώνων μετὰ γείσωμα διπλοῦν,

Εἰκ. 5. — Διάγραμμα κατόψεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος πύργου τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

¹⁾ Βλ. ἐν Gerola, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, τ. σ. 8, fig. 1.

ἐπιστεφόμενον διὰ «κροσσῶν» (merlae), παρίσταται προβάλλουσα ἐκ τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἔχει ἐπίστεψιν κροσσῶν. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buondelmonti ἐσημειώθησαν 4 πύργοι μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου, ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς βορρᾶν καὶ τῆς Porta Plateae, ὅπου βραδυτέρον τὸ Voltone. Ἐν τῷ σχέδιῳ τῆς ἐπομένης ἑκατονταετηρίδος δεικνύουν ὅτι οἱ πύργοι εἰς τὸ μῆμα τοῦτο ἦσαν περισσότεροι, τοῦλάχιστον ἑννέα. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buondelmonti ἀπεικονίσθησαν οἱ πύργοι ὡς νὰ ἐπρόβαλλον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως ἄλλὰ τοῦτο ὀφείλεται εἰς σχηματικὴν ἀτέλειαν τοῦ σχεδιαγράμματος.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ τείχους ἐλαχίστη ἀπομένει ἀμφιβολία. Ἡ ἐν γένει μορφή των καὶ ὁ τρόπος τῆς δομῆσεως των εἶναι παλαιότερος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀλλὰ ἐπίσης διακρίνεται ἔντελως σαφῶς ἡ ἐνετικὴ διαπλάτυνσις τῶν τειχῶν δι' ἐπικάλυψιν τῶν πύργων καὶ κατασκευῆς νέου, συνεχοῦς καὶ ἄνευ ἐξεχόντων πύργων προπετάματος. Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν τειχῶν, τὰ ὁποῖα μετὰ πλήρους σχεδὸν βεβαιότητος δεόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποίαν παρέχουν τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης².

Οἱ πύργοι ἐκεῖ εἶναι τετραγωνικοί, μᾶλλον πλατεῖς, ὑψόμενοι ὄχι πολὺ ὑπὲρ τὰ τεῖχη καὶ μὲ ἐπιστέψεις κροσσῶν, ἄνευ γεισωμάτων αἱ διευρυνόμεναι κεφαλαὶ τῶν πύργων μὲ τὰ γεισώματα, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buondelmonti προῆλθον, φαίνεται, ἕξ ἐνετικῆς προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ ὀχρωματικοῦ ἔργου εἰς μορφήν συνήθη ἐν Ἑνετίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ³. Τοὺς τετραγώνους πύργους μὲ τὸ ἰσοδομικὸν των σύστημα καὶ τὰ μικρὰ τοξοειδῆ παράθυρα βλέπομεν εἰς τὰ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μωσαϊκὰ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μάρκου⁴.

Τὸ τεῖχος μὲ τοὺς τετραγώνους πύργους κατέληγε, πλησίον τῆς σημερινῆς πλατείας εἰς τὴν Ὁραϊαν Πύλιν, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς θέσις θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρισθῆ καὶ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ βάσει τῆς θέσεως τῶν δύο ναῶν, τῆς Ὁραιοφυλίτισσας καὶ τοῦ «Ἁγ. Νικολάου εἰς τὴν Ὁραϊαν Πύλιν». Ἐπειδὴ ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ Γενουατικὰ καὶ Ἑνετικὰ τεῖχη ἀπετελέσθησαν δι' ἀπλῆς συμπληρώσεως καὶ ἀναπροσαρμογῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιήσῃ τις ἐπιφελέως τὰ παλαιότερα ἑνετικὰ σχέδια διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβεστερας θέσεως τῆς Ὁραϊας Πύλης, ἣτις φαίνεται

²) Βλ. προχείρως Ch. Diehl, Salonique, Paris 1920, p. 36.

³) Πρβλ. πύργον μὲ τοιαύτην ἐπίστεψιν ἐν Monumenti, Storia di Venezia, I, p. 96.

⁴) Βλ. τὸ μωσαϊκὸν τοῦ «Πύργου τῆς Βαβέλ» ἐν Monumenti, αὐτ. σ. 94.

ἦτο γνωστὴ καὶ ὡς Πικραὶ Πόρτα⁶. Καὶ τὸ μὲν σχέδιον τοῦ Buon-
delmonti οὐδὲν παρέχει λόγῳ τοῦ συνοπτικοῦ χαρακτῆρος του· εἰς τὰ
σχέδια ὅμως τοῦ XVI αἰῶνος, τοῦ Ἀνωνίμου καὶ τὰ δύο τοῦ De
Rossi τῶν ἐτῶν 1567 καὶ 1573, διακρίνομεν⁶ τὸ ἄνοιγμα τῆς Ὁραί-
ας Πύλης εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς τὸν χῶρον
τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου· θὰ ἦτο δηλ. εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ὅπου διέρχε-
ται σήμερον ἡ ἐκ τῆς πλατείας ὁδὸς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν τοῦ
πλατάνου τῆς πλατείας. Τὰ μνημονευθέντα σχέδια εἶναι λίαν διδακτι-
κὰ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐξελιξέως τῶν τειχῶν. Οἱ Ἐνετοὶ ἐχρησιμο-
ποίησαν ἀρχικῶς αὐτὸ τὸ παλαιὸν βυζαντινὸν τεῖχος τὸ ὁποῖον εὑρον
εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν διὰ τῶν ἐπισκευῶν τὰς ὁποίας ἀσφα-
λῶς ἔκαμαν εἰς αὐτὸ οἱ Γενουᾶται· ἀνύψωσαν περισσότερον τοὺς πυρ-
γίσκους καὶ ἐπέθεσαν τὴν εὐρυτέραν τοῦ κυρίου σώματος αὐτῶν ἐπί-
στεψιν, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buondelmonti· ἀσφαλῶς
ἐξεβάθυναν ἐπίσης τὴν πρὸ τῶν τειχῶν τάφρον, ἡ ὁποία, καθὼς βλέπο-
μεν εἰς τὸ ἀνώνυμον σχέδιον, δὲν εἶχε πανταχοῦ τὸ αὐτὸ πλάτος καὶ ὡς
φαίνεται ἐνισχύετο δι' ἐπικουρικῶν πυργίσκων κατ' ἀραιὰ διαστήμα-
τα τοῦ ἐξωτερικοῦ προνοῦς τῆς contra-scarpa. Δέν εἶναι εὐκόλον νὰ
συναγάγη τις πότε κατὰ πρῶτον τὸ παλαιὸν τεῖχος διεπλατύνθη εἰς
τὸ σημερινόν του πλάτος, καταχωσθέντων τελείως τῶν πύργων καὶ
κατασκευασθέντος συνεχοῦς προπετάσματος τείχους μὲ ἐπικλινῆς τὸ
κάτω τοῦ γεισώματος μέρος. Ἐν κρίνῃ τις ἀπὸ τὰ διασφῶζόμενα οἰκό-
σημα εἰς τὰ διάφορα αὐτοῦ τμήματα θὰ ἔδει νὰ συμπεράνῃ ὅτι τοῦτο
ἐγένετο πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, μετὰ τῶν ἐτῶν
1475 καὶ 1490. Ὅμως τὰ τότε ἔργα φαίνονται μᾶλλον ὅτι ἐπεσκεύα-
σαν ριζικῶς τὸ προϋπάρχον ὁμοίου τύπου τεῖχος, ἀφοῦ αἱ πηγαὶ τὰς
ὁποίας διαθέτομεν ὄψιδας ὁμιλοῦν περὶ ὀλοκληρωτικοῦ ἔργου κατὰ
τὴν περίοδον ταύτην. Τὰ δύο σχέδια τοῦ De Rossi παριστοῦν τὴν ἐ-
σωτερικὴν γραμμὴν μὲ τοὺς πύργους καλυπτομένην μὲ τὸ προπέτασμα,
τὸ ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἐσημειοῦτο καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Ἀνωνίμου,
ἀφοῦ εἰς τοῦτο ἀπεικονίζεται ὁ ἔξω περίβολος τῶν τειχῶν, ὅστις δὲν
ὑπῆρχε πρὸ τοῦ 1500. Οἱ παλαιοὶ πυργίσκοι, ἔχοντες, ὡς ἐσημειώθη,
εἴσοδον ἐκ τῆς πόλεως, καίτοι ἐνσωματωθέντες εἰς τὸ διαπλατυνθὲν
τεῖχος καὶ καταστάντες οὕτω, κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τοῦλάχιστον μέρος
ἀθέατοι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἀποθήκαι πυρομαχικῶν, ὡς σημειοῦ-
ται εἰς τὸν ἕτερον τῶν χαρτῶν τοῦ De Rossi. Οἱ πυργίσκοι οὕτοι
δέον νὰ μὴ συγγέωνται μετὰ τῶν κατόπιν ἐπὶ τοῦ τείχους καὶ παρὰ τὸ

⁶) Βλ. «Κρητ. Χρονικά», σὺντ., σ. 245, 247 σημ. 28.

⁶) Βλ. Gerola, αὐτ., εἰκ. 49-51.

⁷) Πρβλ. Gerola, αὐτόθι, σ. 111.

ἔξω αὐτοῦ χεῖλος ἀνεγερθέντων, τῶν ὁποίων περιγραφὴν καὶ σχέδια παρέχει ὁ Gerola⁹. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἦσαν μόνον 4 (εἰς τὸ σχέδιον Werdmüller σημειοῦνται μόνον 3) καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἦσαν ἀρκετὰ ὅμοιοι μὲ τοὺς παλαιότερους, ἔχοντες ἐπιμήκη διάδρομον, ἀλλὰ θολούμενον ἄνω, καὶ παράθυρον μικρὸν προσιτὸν διὰ μικροῦ θαλαμίσκου. Ἐκ τούτων διασώζεται ἔτι εἷς, ὁ Gerola ὅμως ἐμελέτησε καὶ τοὺς τέσσαρας, ἀπεικόνισε δὲ καὶ ἓνα τούτων, μὲ τὴν πυραμιδικὴν του στέγην⁹.

Ἡ γενομένη ἐξακριβώσις τῆς μορφῆς τοῦ βυζαντινοῦ τείχους ἀποκλείει πᾶσαν στενὴν συσχέτισιν τούτου μὲ τὸ ἀραβικὸν τεῖχος· τούτου, φαίνεται, μόνον τὴν τροχιὰν ἠκολούθησεν, ἴσως ὅμως ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει τὰ σκάμματα τῶν τάφρων καὶ τμήματα τῆς λιθίνης κρηπίδος. Πράγματι, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἀραβικὰ τεῖχη ἄνω τῆς λιθίνης κρηπίδος ἦσαν συμπεπιλημένα «ἐκ χοῶς καὶ τριχῶν αἰγείων καὶ υἰείων»¹⁰, ἦσαν πλάτους τοσοῦτου ὥστε «ἄμαξαι δύο ἐνπετώσῃ ἔχειν κατὰ τῶν ἐπάλξεων ἐναλλάξ διοδεύει περίδρομον», ἐνῶ τὸ ἀποκαλυφθὲν τεῖχος μόλις εἶναι 2.5 μ. πλάτους. Ἀλλὰ καὶ αἱ τάφροι τοῦ ἀραβικοῦ τείχους ἦσαν διπλαῖ καὶ βαθεῖαι.

Ἡ διαπλάτυνσις τοῦ τείχους ἐγένετο κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον· ἔξω τοῦ βυζαντινοῦ τείχους συνεσωρεύθη χῶμα συμπαγὲς καὶ πικρὸν καὶ συνεκρατήθη δι' ἑξωτερικῆς ἐπενδύσεως (προπετάσματος) ἐπικλινούσῃ μέχρι τοῦ γειώματος καὶ ὀρθίας ἄνω τούτου· εἰς ὠρισμένην ἔκτασιν τοῦ τείχους, πρὸς τὸ τμήμα τὸ καταλήγον εἰς τὴν Ὠραϊὰν Πύλιν¹¹, κατεσκευάσθησαν, πρὶν ἢ γίνῃ ἡ ἐπίχωσις, μεταξὺ τῶν δύο λιθοδομῶν σειρὰ τόξων θολωτῶν, εἶδος ὑπογείων μὲ ἡμικυλινδρικὸν θόλον, τὰ ὁποῖα ἐβάσταζον ἄνω τὸ χῶμα αἰτίοι καὶ αὐτὰ ἐπληρώθησαν διὰ χῶματος, φύσεως δηλαδὴ ἀνακουφιστικῆς¹². ταῦτα, ἀποκαλυφθέντα ἐν μέρει διὰ διατηρήσεως τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, χρησιμοποιοῦνται σήμερον ὑπὸ ἰδιωτῶν ὡς ἀποθήκαι. Ἡ κατὰ τὸν ἀποκαλυφθέντα πύργον κατὰ τοὺς ἐνετικὸς χρόνους διαμόρφωσις τοῦ τείχους, ἀποδεικνύει τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τῶν πύργων κατὰ μίαν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν εἶχον ἀκόμη ἀνοικοδομηθῆ οἱ ἐπὶ τοῦ τείχους πυργίσκοι· ἔμπροσθεν τοῦ πύργου, ἐκεῖ ὅπου ἦτο τὸ παράθυρον, κατεσκευάσθη,

⁹) Αὐτ. 125, εἰκ. 60.

⁹) Αὐτ., σ. 124, εἰκ. 59

¹⁰) Λέων Διάκοπος, Ἱστορία C.S.H.B. vol. XXXII, Bonnae, 1828, σ. 11.

¹¹) Ὅπισθεν τοῦ σημερινοῦ Ξενοδοχείου «Κάντια Πάλλας».

¹²) Πρβλ. τὰς ἀνακουφιστικὰς εἰς μακρὰν σειρὰν στάμνους τῶν ροδιακῶν μεσαιωνικῶν δομῆσεων,

παραλλήλως πρὸς τὸ πρόπετασμα, διάδρομος εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν τειχῶν· ἐκ ταύτης κατήρχετο τις διὰ λαξευτῆς κλιμακίδος, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν αἱ τέσσαρες κατώτεραι βαθμίδες· ὁ εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ διαδρόμου ἠδύνατο νὰ ἐπισκοπήσῃ τὴν περιοχὴν τῆς τάφρου διὰ μέσου ἀνοιγματος πλάτους 1,50 μ., διαμορφωθέντος εἰς τὴν ἔξω τοῦ διαδρόμου ἐπίχωσιν καὶ μειούμενον εἰς πλάτος καθ' ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἔξω· ἀνάλογος ἦτο ἡ διαμόρφωσις τοῦ παραθύρου τοῦ βυζαντινοῦ πύργου¹³.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ πύργου κατορθώθη νὰ διατηρηθῇ εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἐπετράπη μόνον εἰς τὸν κατέχοντα ἰδιώτην ἢ ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδομησὶς οἰκίας, τοῦ πύργου ἀποτελέσαντος οὕτω τὴν κρηπίδα τῆς οἰκοδομῆς καὶ παραμείναντος σχεδὸν ἀθίκτου.

Εἰς τὴν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος προγενεστέρων δημοσίευσίν μου ἐσημειώθη ἡ πιθανὴ θέσις τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας Παναγίας τῆς Πισωτειχιώτισσας, ὀπισθεν τῆς νοτιανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, καὶ ὑπεγραμμίσθη ἡ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἀντίληψιν διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐκκλησιδίου ἐπιδιωχθεῖσα προστασία τῆς Θεομήτορος ἐπὶ τῶν τειχῶν, ὡς ἐπίσης ἢ ἐπὶ τῆς Ὁραίας Πύλης διὰ τῆς ἀφιερώσεως τοῦ γειτονικοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ὁραιοπυλιτίσσης. Ἡ γενομένη βάσει τῆς μεταγραφῆς τοῦ σχεδίου Werdmüller ἐντόπισις τοῦ ναοῦ τῆς Πισωτειχιώτισσας ἀπεδείχθη ἐπ' ἐσχάτων ὡς λίαν ἀκριβής: Εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ καθορισθέντος χώρου καὶ ἔναντι τῆς Δ. θύρας τοῦ Μουσείου ἀπεκαλύφθησαν, κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ ἐξωραϊσμοῦ τῆς ἐκ χώματος ἐξάρσεως διὰ τοίχου ἀντιστηριξέως, πλῆθος τεμαχίων τοιχογραφιῶν μὲ ἀγιογραφίας τοῦ ἑξαφανισθέντος πλέον ἐκκλησιδίου· κεφαλαὶ ἁγίων μὲ φωτοστέφανον εἰς τεμάχια καὶ τμήματαμορφῶν ἐνδεδυμένων τὰς γνωστὰς ἐξ ἄλλων τοιχογραφιῶν στολάς, τεμάχια πολλῶν ἐπιγραφῶν τύπου ὄχι, φαίνεται, μεταγενεστέρου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ οἶκος τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τῆς ληγούσης βυζαντινῆς ἐποχῆς· θὰ ἦτο ἄλλως ἀδύνατος ἢ ἴδρυσις ὀρθοδόξου ἐκκλησιδίου πρὸς προστασίαν τῶν τειχῶν, καθ' οὓς χρόνους δεινοὶ ἀγῶνες συνήπτοντο μεταξὺ τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν ἀγερώχων Κρητῶν, τῶν ὁποίων ἐνδεχομένως ἐπιθέσεις τὰ ἀναπροσαρμοσθέντα τείχη θὰ ἔδει νὰ ἀποκρούσουν. Καὶ ἡ οὕτω βεβαιουμένη ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὴν Β' βυζαντινὴν περίοδον τοῦ περιβόλου τειχῶν, τοῦ ὁποίου τὴν μορφήν μᾶς κατέστησεν, ἐν μέρει ἔστω, γνωστὴν ὁ ἀποκαλυφθεὶς βυζαντινὸς πύργος μετὰ τοῦ συναπτομένου τείχους.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

¹³) Οὐδετέρᾳ τούτων ἀπεδόθη εἰς τὴν κάτωψιν ἐκ παραδρομῆς.